

Högsätet och hemfriden

Av Lizzie Carlsson

Med rätta kunde den gammalgermanske bonden säga om sin gård: »Mitt hem är min borg.» Ingenstädes åtnjöt han i högre grad samhällets skyddande hägn än på den egna grunden. Med stränga straff hotade lagarna den våldsverkare, som med ont uppsåt trängde sig in i ett främmande hus och skadade någon till liv eller lem. Hemmets frid sträckte sig icke endast till bonden, hans familj och tjänstehjon, också den tillfällige gästen ägde njuta dess värn. Ja, till och med åt missdådaren, som undan rättvisans arm tagit sin tillflykt till en annans gård, skänkte hemfriden en viss grad av trygghet; utan vidare fick man ej lägga beslag på hans person.

Över detta av friden skyddade område härskade bonden som en kung i sitt rike. Icke ringa voro de befogenheter, som lagen tilldelade honom. Över hustru, barn och tjänare var han en fullmyndig husbonde, som, om han så ansåg nödigt, genom lämplig aga ägde driva sin vilja igenom. »Nu agar bonde sin hustru och hon får ej fulla sår eller öppet sår eller lyte, då skall han ej böta,» heter det i de svenska landskapslagarna. Också den jyländska lagen gick långt i tolerans, då det gällde husfaderns rätt att tukta hustru, barn och legohjon; han skulle slå med spö eller käpp och icke med vapen — heter det — och icke så hårt, att lemmarna gingo sönder. Någon annan inskränkning kände denna lag icke.

Den yttre symbolen på bondens makt och myndighet inom det egna hemmet var högsätet, husfaderns hedersplats vid bordet. Där hade han sin självskrivna placering, även om hemmet öppnades för förnämliga främlingar. Vilde värden hedra en gäst, kunde han inbjuda denne att taga plats vid sin sida i högsätet, som ofta var avsett för flera personer, men han avstod icke från sitt säte.

Denna uråldriga tradition har i äldre tid förvisso varit vida mer än en tom sedvänja. I norsk medeltidsrätt stadgades uttryckligen, att när en man var död och arv skulle skiftas efter honom, då skulle hans närmaste arvinge sätta sig i högsätet. Ceremonien ägde rum i samband med begravningen, och intill den dagen stod högsätet tomt. Sannolikt under

högtidliga former försiggick den i närvaro av prästen och hans hustru, som enligt lagens föreskrift skulle inbjudas och också de placeras i högsätet. Genom att intaga hemmets hedersplats tillträdde den nye ägaren arv och husbondevälde över gården.¹ Så länge en man kan sitta i högsätet, så länge äger han själv att råda över sitt gods, säger den norska Frostatingslagen.²

I själva verket voro de yttre formerna i stort sett desamma, då konung eller jarl övertog arv efter sin fader. Snorre berättar härom i Ynglingasagan. Arvingen satt på fotsteget till högsätet, tills Brageskålen blev inburen. Då steg han upp, avlade sitt Bragelöfte och drack ur skålen. Därefter leddes han till sin faders högsäte och tillträdde genom att sätta sig däri fullt arv efter denne.³

Bonden i högsätet, det var gårdskungen på sin tron, husets domare i sitt säte. Han var inom hemmets sfär representanten för det lagbundna samhället och såsom sådan i särskilt hög grad föremål för dess beskydd och värnad av fridslagarna. Med det behov av konkretion, som var utmärkande för de gamla nordborna, betraktades emellertid — såsom i det följande skall visas — icke endast bondens person inom det egna hemmet som okränkbar, också själva högsätet blev heligt och fridlyst.

Hyltén-Cavallius säger härom i sin bok om Wärend och wirdarna, dock utan närmare motivering: »Högsätet var framför alla andra ställen i huset heligt och fridlyst samt erbjöd derjämte genom sin anordning en god försvarspunkt. Wärendsbonden hade ock ännu i början af 1600-talet sina vapen hängande i högsätet. När derföre strid hotade utbryta vid något gammaldags gille, och husbonden ville taga en ölgäst i sitt serskilda hägn, bjöd han honom fram att taga plats i högsätet. Sedan slagsmålet börjat, tog den anfallne ock gerna dit sin tillflykt.» — »Till högsätet tog ock bonden sjelf i yttersta lifsnöd sin sista tillflykt.»⁴

En grundligare undersökning skall visa, att Hyltén-Cavallius här givit uttryck åt föreställningar hos våra fäder av så urgammalt datum, att de säkerligen sträcka sin rötter tillbaka till en tid, som icke efterlämnat några litterära källor i egentlig mening.

I de svenska medeltidslagarna lämnas noggranna föreskrifter om det område, som hemfriden ansågs innesluta. »Var en man har hus och hem,

¹ Norges gamle Love indtil 1387 udg. ved R. Keyser og P. A. Munch I, Chria 1846, s. 51 och s. 391 (Gulapingslov 115 och Eidsivapings-Christenret).

² Norges gamle Love I, s. 213.

³ Snorre, Ynglingasagan 36. Jfr A. Taranger, Om kongevalg i Norge i sagatiden, (Norsk Historisk Tidsskrift 1934, s. 120.

⁴ G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarna II, Sthlm 1922, s. 134 f.

där må han alltid hava frid sextio famnar från sitt hus,» säger Uplandslagen.⁵ »Så mycket som bonden har inhägnat med hus och gårdar på sin tomt, som han bor på, där äger han hemfrid för sig och allt sitt», heter det i Kristoffers landslag, som fortsätter: »Nu står badstuga utanför gården, smedja, hemlighus eller lada, i dessa hus skall bonden hava samma frid som på tomt eller i gård; den som där gör 'gärning' (o: 'dråp, sår eller blodvite,' Schlyter) å annan, han har förbrutit edsöret.»⁶

Kristoffers landslag gör alltså ingen skillnad på gårdens olika lokalteter, de voro i samma grad skyddade av hemfriden. De äldre lagarna böra dock vittnesbörd om att så icke alltid varit fallet. Enligt Västmannalagen var den egentliga stugan den plats, som framför andra var fredad. Dödade någon bonden i hans egen stuga, måste dråparen enligt nämnda lag sona sitt fridsbrott med en bot av 100 marker. Hade dråpet däremot ägt rum ute på gården, slapp missdådaren undan med 80 markers böter. Låg den dräpte längre bort, blevo böterna lägre.⁷ Av särskilt intresse äro Helsingelagens av hög ålder präglade bestämmelser om brott mot hemfriden (dråp) och om den särskilda fridsbot, som skulle erläggas vid sidan av mansboten:

»Så långt sträcker sig hemfriden, som ytterst gå horn och hovar [nöt-boskap och hästar]: där är bot en halv öre till målsäganden, åtta örar till konungen och åtta örar till alla män; i mellanhagen en öre till målsäganden, åtta örar till konungen och åtta örar till alla män. Om på ängen fyra örar till målsäganden, åtta örar till konungen och åtta örar till alla män. Om på inhägnad äng, på åker, i hölada och på instängd plats i åker eller äng; där är bot åtta örar i varje tredjedel. I sädeslada, som står på åker: boten är sexton örar i varje tredjedel [till målsäganden, konungen och »alla män»]. Om på landningsställe och i humlegård, i boskapsfälla och i halmlada, där är boten tolv örar till målsäganden, åtta örar till konungen och åtta örar till alla män. I ladugård tre marker till målsäganden, en mark till konungen och en mark till alla män. På gården två gånger sexton örar till målsäganden, sexton örar till konungen och sexton örar till alla män.»

Vi se här huru böterna stegras, när man närmar sig hemmets interna områden. Anmärkningsvärt är dock, att det endast är gottgörelsen till målsäganden, som ökar, boten till konungen och »alla män» är hela vägen densamma; det enda undantaget utgör sädesladan. För brott mot hemfriden, förövat längst ute i markerna, behövde våldsverkaren till stället

⁵ Uplandslagen, Manhelgdsb. XII: 1. Av Sveriges gamla lagar har för denna undersökning Schlyters edition använts.

⁶ Kristoffers landslag, Edsöresb. III.

⁷ Västmannal. II, Manhelgdsb. XI: 1.

innehavare endast erlägga en fridsbot av en halv öre; hade han däremot vågat sig ända fram till gårdsplanen, kunde bonden påräkna ett skadestånd av två gånger sexton örar (fyra marker), alltså sextiofyra gånger så mycket som i förra fallet. Är fridsstöraren nog oförsiktig att tränga in i själva boningshuset, ökas boten efter en starkt progressiv skala — lika i alla »tredjedelar» — ju längre in i stugan brottet begås. Lagen fortsätter nämligen:

»Om i förstugan böte han två gånger [sexton örar] i varje tredjedel. Mellan tröskeln och eldstaden sex gånger i varje tredjedel. Vid eldstaden åtta gånger i varje tredjedel. Mellan eldstaden och bänken vid bordsändan [»gallbänken»] tolv gånger i varje tredjedel. På bänken vid bordsändan sexton gånger i varje tredjedel. Om mellan bänken vid bordsändan och kvinnobänken aderton gånger i varje tredjedel. På kvinnobänken tjugo gånger i varje tredjedel. Blir en man slagen i sin säng, tjugufyra gånger i varje tredjedel. Nu minskas boten vid utgåendet, som den ökade vid ingåendet.»⁸ Vi observera här, att böterna för ett frids-

⁸ Helsingelagen, Manhelgdsb. VI. Översättningen enligt Åke Holmbäck och Elias Wessén, Svenska landskapslagar, Upplandslagen, Uppsala 1933, s. 123. Då denna översättning på en viktig punkt skiljer sig från den i Schlyters Ordbok s. v. *bogher* givna tolkningen, torde det vara nödvändigt att här återgiva originaltexten, som lyder som följer:

»Swa byriäs hemsokn, som ytärst ganger horn ok howa i: Thär är both halwer örä malsatta, atta örä konungi, ok atta örä allum mannum. I midhalhaga öre malsatta, atta örä konungi, ok atta örä allum mannum. Än i ängi, fiura örä malsatta, atta örä konungi, ok atta allum mannum. Än i ängi akerfastu, ok swa i akri, ok swa i höladhu, ok i bislingardi: Thär är both atta örä i tridhiung hwarn. I kornladhu i akri stander: Both säxtan örä i tridhiung hwarn. Än i ländästh, ok i humblagardi, ok i fägardi, ok i halmhadhu: Thär är both tolf örä malsatta, atta örä konungi, ok atta allum mannum. I nötä husi: Threa marker malsatta, en mark konungi, ok ena allum mannum. I gardi: Twinum sextan örum malsatta, siäxtan örä konungi, ok siäxtan allum mannum. Än i lana: Böte boghum twem i tridhiung hwarn. Mällum triskulla ok ärnis: Siäx bogha i tridhiung hwarn. Widh ärni: Atta bogha i tridhiung hwarn. Mällum ärnis ok galbänx: Tolf bogha i tridhiung hwarn. A galbänki, siäxtan bogha i tridhiung hwarn. Än mällum galbänx ok qwinnabänx: Atirtan boghar i tridhiung hwarn. A qwinnä bänki: Tiughu boghar i tridhiung hwarn. Warder man slaghin i siäng sinni: Fiura ok tiughu boghar i tridhiung hwarn. Nu minskas swa i vthgangi, sum wäxti i ingangi.»

Frågan gäller, hur man skall tolka uttrycket: »böte boghum twem i tridhiung hwarn». Enligt Schlyters mening måste det betyda »två gånger de bogar eller dubbla böter, som i det näst föregående betecknas med orden: 'twinum sextan (= 32) örum'.» »Boghum twem i tridhiung hwarn» blir enligt denna tolkning lika med 64 öre i varje tredjedel; »siäx boghar» blir 6×32 öre = 192 öre etc. ända fram till slutsumman »fiura ok tiughu boghar» d. v. s. 24×32 öre = 768 öre l. 96 marker i varje tredjedel. Holmbäck-Wessén översätter orden »böte boghum twem i tridhiung hwarn» sålunda: »böte han två gånger (sexton örar) i varje tredjedel». I stället för Schlyters 2×32 öre får man alltså här 2×16 öre. Böterna bli med denna utgångspunkt också i fortsättningen blott hälften så stora som de summor Schlyter kommer fram till. Boten för dråp i den dräptes säng blir sålunda enligt Holmbäck-Wessén 144 marker mot 288 enligt Schlyter.

brott begånget i förstugan⁹, endast utgjorde den relativt låga summan av tolv marker, varav boten till målsäganden — 4 marker — icke är högre än om odådet begåtts ute på gården. Men om förbrytaren över-skrider tröskeln och tränger sig in i själva stugan, hemmets allra heli-gaste, springa böterna med en gång i höjden till det tredubbla — 36 mar-ker. Sedan stegras de undan för undan allt efter den plats, där vålds-dådet förövats.

Uttryckt i marker ter sig Helsingelagens böteskala vid hemfridsbrott på följande sätt:

Utomhus	Måls- ägan- den	Ko- nun- gen	»Alla män»	Sum- ma	Boningshuset	Måls- ägan- den	Ko- nun- gen	»Alla män»	Sum- ma
1. Betesmarker . . .	1/16	1	1	2 ¹ / ₁₆	1. Förstuga	4	4	4	12
2. Mellanhage . . .	1/8	1	1	2 ¹ / ₈	2. Tröskel-eldstad	12	12	12	36
3. Äng	1/2	1	1	2 ¹ / ₂	3. Eldstad	16	16	16	48
4. Inhägnad äng, åker, hölada etc.	1	1	1	3	4. Eldst.-gallbänk	24	24	24	72
5. Landningsställe, humlegård etc.	1 ¹ / ₂	1	1	3 ¹ / ₂	5. Gallbänk	32	32	32	96
6. Ladugård	3	1	1	5	6. Gallbänk-kvin- nobänk	36	36	36	108
7. Sädeslada	2	2	2	6	7. Kvinnobänk . . .	40	40	40	120
8. Gård	4	2	2	8	8. Mannen i sin säng	48	48	48	144

Om man tänker sig, att dråp blivit begånget på en gård, gällde det så-ledes i första hand att noggrant fastställa, var ogärningen ägt rum, då storleken av den särskilda boten för hemfridsbrottet, som måste er-läggas vid sidan av mansboten, var helt beroende av platsen för odådet. Med vilken noggrannhet och formalism man härvid gick till väga, fram-går av den bestämmelse i Östgötalagen, som föreskriver, hur man skulle förfara, om en man under hemgång blivit dräpt i en annans gårdsled. Lågo

Då Holmbäck-Wesséns översättning hittills endast föreligger i form av kommentarer till Upplandslagen, ha utgivarna icke varit i tillfälle att angiva de orsaker, som föranlett dem att frågå Schlyters tolkning. Denna senare torde emellertid vara ohållbar. Enligt Konungab. X voro böterna för dråp å konungsaren i bondens gård dubbelt så höga som för bonden själv. Om högsta boten för bonden varit 288 marker, skulle boten för aren alltså kunnat uppgå till det dubbla. Att denna summa är orimligt hög framgår av att boten för aren i hans domaresäte endast var 300 marker, det högsta bötesbelopp som överhuvud taget nämnes i Helsingelagen. Jfr nedan s. 75.

⁹ Förstugan, »lani», har säkerligen endast varit en öppen svale, som uppkommit därigenom att taket och långväggarna skjutit fram ett stycke längre än gavelväggen.

den dödes fötter innanför ledet (»gaardslidh») och huvudet utanför, betraktades enligt lagens stadgande dråpet som ogillt. Mannen hade i så fall, menade man, fått skadan inne på gårdens område under hemgången. Låg kroppen omvänt med huvudet innanför och fötterna utanför, måste dråparen stå till ansvar, ty »därifrån föll huvudet, där fötterna stodo», heter det.¹⁰

Med samma minutiösa noggrannhet har man säkerligen i de delar av landet, där Helsingelagen tillämpats, förfarit, då det gällde att utröna, på vilken plats inne i stugan dråp blivit begånget. Då lagens bestämmelse om hemfridsbrott alltså intimt sammanhänger med själva stugans interiör, torde det vara nödvändigt att något litet dröja vid en helsingestugas konstruktion.

Den stugutyp, som här möter oss, är av synnerligen primitiv beskaffenhet. Den består av ett enda rum med eldstaden mitt på golvet och ingången på ena gavelväggen. Den är med andra ord ett s. k. eldhus, en typ, som fortfarande är bevarad i gammaldags svenska bygder, dels som fäbod och badstuga, dels också såsom boningshus.¹¹ Vid ett försök att rekonstruera en helsingebondes bostad, sådan den såg ut på 1300-talet, kunna vi intill denna punkt vara säkra om att vara på rätt väg. Huru stugan var inredd, är däremot icke så lätt att med säkerhet i detalj klargöra endast med hjälp av lagtextens egna ord. Härvidlag bör man i första hand observera, att lagen tydligt åsyftar en tredelning av stugan. Vidare bör man särskilt hålla i minnet flockens sista mening: »Nu minskar boten vid utgåendet, som den ökade vid ingåendet.» Det är uppenbart, att lagskrivaren tänkt sig, att en person från tröskeln vid gavelväggen rör sig i rummets längdriktning. Han passerar då först eldstaden, som avgränsade stugans första tredjedel. Nästa etapp är »gallbänken». Med detta ord brukar man ju vanligen beteckna den fasta bänken utmed den innersta gavelväggen, den bänk, där männen brukade ha sin plats. Här måste man säkerligen i stället tänka sig, att gallbänken syftar på en lös bänk parallell med den fasta gavelbänken¹², som i sin tur betecknades som »kvinnobänken». Kvinnorna skulle alltså haft sin plats på tvärbänken längst in i stugan, ett bruk, som står i god överensstämmelse med västskandinaviska seder under sagotiden. Var högsätet varit beläget, framgår icke av lagens ord, men då det icke gärna kan ha legat på kvinnobän-

¹⁰ Östgötalagen, Edsöresbalken I: 4. Bestämmelsen återfinnes också i andra av de svenska medeltidslagarna.

¹¹ Jfr Sigurd Erixon, Eldhus, i Svenska kulturbilder, XI, Sthlm 1932, s. 33 ff. samt Eilert Sundh, Om Bygnings-Skikken paa Landet i Norge, Chria 1862, s. 216 f.

¹² Jfr den ovan citerade översättningen, där »gallbänken» återges med »bänken vid bordsändan».

ken, har det sannolikt haft sin plats i stugans ena hörn, där vi återfinna det i senare svensk tradition. Med kännedom om allmogeseder från yngre tid i olika delar av vårt land, förefaller det i så fall troligast, att bordet stått längs med gavelväggen, en placering, som överensstämmer med Samuel Kiechels beskrivning av bruket i Småland i slutet av 1500-talet («Item in den Stuben haben sie einen Tisch, der ist gemeinlich so lang als die Stube breit»)¹³ Till placeringen av bondens säng återkomma vi i det följande.

Rummet blir på detta sätt indelat på tvären i tre sektioner. I ett gammalsvenskt allmogehem användes den yttre delen av stugan som kök, den inre var högtidsrummet. Med stöd av Helsingelagens bestämmelser kan man fastställa, att hemfridsbrott förövat i den innersta delen av rummet, där stora bordet och bänkarna haft sin plats, varit belagt med särskilt stränga straff.

Då bonden rörde sig inom sin egen gård, stod han alltså under lagens särskilda skydd, men graden av detta skydd var — som vi sett — beroende av den plats, där han för tillfället befann sig. På samma sätt förhöll det sig vid hans kyrkobesök. Ville bonden deltaga i gudstjänsten, stod han under kyrkofridens hägn från det ögonblick, då han på väg till kyrkan trädde över husets tröskel. Men boten för övervåld mot hans person utmättes liksom vid hemfridsbrott efter en progressiv skala, beroende av platsen för dådet. En jämförelse mellan de båda flockarna erbjuder i detta sammanhang ett icke ringa intresse.

Är bonde på väg till eller från kyrkan, då äger han full kyrkofrid, säger lagen. Brytes friden, medan bonden ännu befinner sig på sin egen gård, då äro böterna sex marker i varje tredjedel (till målsäganden, konungen och »alla män»); mellan gården och kyrkogården bötes tre marker i varje tredjedel. Vi se alltså, att böterna äro högre inne på själva gården än ute på vägen, förklarligt nog, då i det förra fallet skada mot bondens person innebar ett brott icke endast mot kyrkofriden utan också mot hemfriden. I kyrkogårdsledet och på kyrkogården betingade boten det ännu jämförelsevis obetydliga beloppet av sammanlagt 18 marker, varvid dock är att märka, att gottgörelsen är dubbelt så stor som den bot, som måste erläggas för våld, förövat ute på vägen, om också endast några steg från kyrkogårdsgrinden. Redan i kyrkodörren stegras böter-

¹³ Die Reisen des Samuel Kiechel, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 86, Stuttgart 1866, s. 82. Texten här liksom nedan överförd till modern tyska. — Om äldre nordiska allmogestugors konstruktion och inredning jfr Eilert Sundt, a. a.; S. Erixon, Några bidrag till det nordiska husets historia, Fataburen 1917; samme förf., Möbler och heminredning i svenska bygder II, Sthlm 1926, samt Skansens kulturhistoriska avdelning, 3 uppl., Sthlm 1931; Nils Lithberg i Sveriges folk utg. av I. Flodström, Uppsala 1918, s. 285 ff.

na till 40 marker (konungens ensak) för att sedan inne i kyrkans heliga rum kraftigt springa i höjden: vid dopfunten 80 marker, i kordörren 100, i koret 200. Är någon nog förmäten att såra eller dräpa person, som uppe vid altaret bär framför sig kalk eller kors, då får han sona sitt odåd med den väldiga bötessumman av 300 marker, mer än tillräckligt för att driva också en förmögen bonde från gård och grund.¹⁴

Vägen till kyrkan har vid fastställandet av fridsboten varit av ungefär samma betydelse som åker och äng vid hemfridsbrott, kyrkogården kan jämföras med gårdsplanen och kyrkan med bondens stuga. Men vad är det då, som inom hemmets värld kan tänkas motsvara altaret? Utan tvivel är det högsätet. Nog förefaller det rimligt, om dråp å bonden i hans eget högsäte för den folkliga rättskänslan inneburet en kränkning av liknande art som dråp å person, som uppe vid altaret deltog i gudstjänstens firande.

När det gäller högsätets frid, har lagen dock ingenting att säga. På den punkt, där man väntar sig, att den successiva stegringen av böterna för hemfridsbrott skall kulminera med skydd åt bondens person i hans eget högsäte, finna vi i stället böter för dråp å bonden i hans säng. Måhända förhåller det sig likväl så, att högsätets frid finnes latent i denna paragraf.

Som vi sett i det föregående, följer Helsingelagen i sina bestämmelser om hemfriden med sträng konsekvens den lokala indelningsgrunden, från de längst ute på ägora belägna betesmarkerna till den innerst i stugan placerade kvinnobänken. Då böterna kulminera vid dråp å bonden i hans säng, torde man alltså därav ha rätt att sluta sig till, att sängen liksom kvinnobänken varit belägen längst in i rummet, i ett av hörnen vid inre gavelväggen. Det må i detta sammanhang vara tillåtet att än en gång understryka betydelsen av flockens sista ord: »Nu minskas boten vid utgåendet, som den ökade vid ingåendet.»

Men hur var då denna bondens »säng» beskaffad? Är det så säkert, att lagskrivaren i detta ord inlagt samma betydelse som vi göra?

I det äldre nordiska huset, eldhuset, fanns det från begynnelsen ingen skillnad mellan bänk och säng. Där en person hade sin sittplats på dagen, där hade han sannolikt sin liggplats om natten. »Forskjellen mellem siddeplads og soveplads, mellem bænk og seng, har altid i de ældste tider været meget svævende», säger en norsk författare.¹⁵ Även om särskilda sängar kunna påvisas i vårt land under medeltiden, har bänken långt fram i tiden fått tjänstgöra både som sitt- och liggplats. I Samuel Kiechels beskrivning över sin resa genom Sverige år 1586 är bristen på

¹⁴ Helsingelagen, Kyrkob. XXI. Jfr Ragnar Hemmer, Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt. Helsingfors 1928, s. 323.

¹⁵ Harry Fett, Gamle norske hjem, hus og bohove, Kria 1906, s. 9.

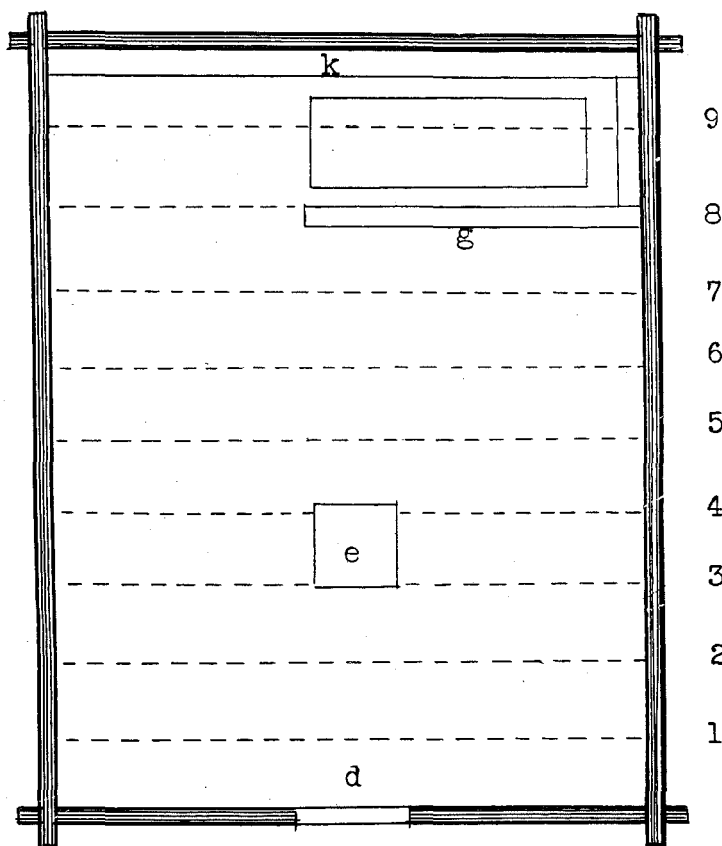

Fig. 1. Helsingstuga enligt förf:s rekonstruktion; *d* = dörren, *e* = slåstaden, *g* = gallbänken, *k* = kvinnobänken, 1—9 = taksparrarna.

ordentliga liggplatser i de svenska bondehemmen en ständigt återkommande orsak till klagomål. Gästen fick vanligen ligga på golvet, i undantagsfall på en bänk. Ville värdfolket riktigt hedra honom, fick han ligga på bordet. Kiechel säger, att man i fattiga svenska hem hellre köpte silverskedar än en ordentlig bädd. Husets eget folk hade visserligen sina bestämda sovplatser, men som det tycks av ganska primitiv beskaffenhet. Barnen lågo ovanför ugnen, tjänstefolket på stugans bänkar. Bonden och hans hustru hade sin sovplats »neben dem Tisch weh'nig mit Bett versehen, mehr teils mit Stroh ausgefüllt».¹⁶

Denna sängplats invid bordet, som Kiechel omtalar såsom förbehållen bonden och hans hustru, har säkerligen icke varit något annat än högsätet. Att döma av ordet »ausgefüllt» tycks detta ha varit av kistbänkstypen,

¹⁶ Die Reisen des Samuel Kiechel, s. 82.

man bäddade icke *på*, utan *i* bänken.¹⁷ Om vi gå till en med Kiechel samtida källa, Stockholms tänkeböcker från 1580-talet, finna vi säkra belägg på att högsätet vid denna tid använts även till liggplats. Det sägs där om en person, att »han låg i sin nattsäng på en bänk i högsätet in i stugan» (1584). År 1586, samma år Kiechel företog sin resa genom Sverige, berättar tänkeboken: »när för:de Jacob Thomesson kom om en afton hem med för:de Jörens hustru, redde hon under honom fram i högsätet och där klädde han av sig.»¹⁸ Hyltén-Cavallius intygar, att förhållandena i Varend varit enahanda: högsätet har, enligt denne författare, från början varit inrättat både till säng och säte och utgjort husbondefolkets gemensamma sitt- och liggplats. Ännu på Hyltén-Cavallius' tid kallades den säng, som hade sin plats, där högsätet fordom varit beläget, för »hystolen» (högsätet).¹⁹

Även från västskandinaviskt område ha vi exempel på att högsätet använts som sovplats. I en isländsk folksaga, visserligen upptecknad så sent som på 1800-talet, heter det: »I ondvegi hinu œðra så eg hvilu eina; par lå maður i silkiklæðum» (i högsätet såg jag en bädd; där låg en man i silkekläder).²⁰

Som vi sett, voro sovplatserna i svenska lanthem ännu i slutet av 1500-talet av ytterligt enkel beskaffenhet. Det finns då ingen anledning förmoda, att de vid tiden för Helsingelagens avfattande haft en mera förnämlig utstyrelse. Den »säng», som nämnda lag omtalar, har säkerligen i regel icke varit något annat än bondens liggplats på någon av husets väggfasta bänkar, rimligtvis den del av bänken, som högsätet utgjorde. En undersökning av en Helsingestugas interiör har ju också givit till resultat, att såväl sängen som högsätet med all sannolikhet varit belägna i ettdera av de inre hörnen i stugan. Ingenting hindrar, att de varit identiska.

Låt oss då antaga, att bonden i en medeltida helsingestuga verkligen haft sin sovplats i högsätet! Den passus i lagen, som stadgar böter för dråp å bonden i hans säng, kan då tänkas innefatta dråp å bonden i

¹⁷ Måhända ha vi här det äldsta litterära belägget på kistbänkens förekomst i svenska bondehem. Jfr S. Erixon, *Möbler I*, s. XXXVII.

¹⁸ Stockholms tänkebok 13/10 1584, bl. 62 b samt ibidem 12/2 1586, bl. 11 b; båda dessa exempel ur Stockholms tänkeböcker citerade efter Svenska Akademiens ordboks excerpt-samling, s. v. *högsäte*.

¹⁹ Hyltén-Cavallius, a. a. II, s. 134, s. 136.

²⁰ Jón Arnassons sagosamling *Islenzkar Þjóðsögur og Æfintyri I*, Leipzig 1864, s. 60. Jfr Emil Birkeli, *Högsätet*. Det gamle ondvege i religionshistorisk belysning, Stavanger 1932, s. 41. Birkeli behandlar i denna avhandling olika problem, som stå i samband med högsätet. Om den roll högsätet spelat i religionshistoriskt avseende se också Dag Strömbäck, *Att helga land*, i *Festskrift tillägnad Axel Hägerström*, Uppsala 1928.

hans högsäte, även om detta användes som sittplats. Den successiva stegringen av böterna kulminerar då som väntat vid högsätet. Den dominerande roll, som altaret enligt Helsingelagen spelar, när det gäller kyrkofriden, skulle tillkomma högsätet ifråga om hemfriden.

Även om bonden i högsätet som fridlyst person icke direkt omtalas i Helsingelagen, ha vi alltså funnit goda skäl föreligga för antagandet, att lagens stadgande om skydd åt bonden i hans säng i själva verket i sig innesluter uppfattningen om högsätets frid. Överhuvudtaget har begreppet »säte» spelat en stor roll i våra fäders föreställningar om friden. I Helsingelagen finnes i själva verket ännu en, om också icke fullt så genomförd motsvarighet till den progressiva bötesskala, grundad på lokala betingelser, som är utmärkande för dess stadgande angående brott mot hemfriden och kyrkofriden. Då konungens ämbetsman, konungsaren, å sin herres vägnar höll ting, skyddades han av en särskild frid. Så snart han kommit över landskapsgränsen, ägde helsingarna ansvara för honom, och dråp eller skada å hans person straffades med en fridsbot, vars storlek var beroende av platsen för våldsgärningen. Lagen urskiljer tre olika områden: för övervåld mot arens person, begånget på vägarna mellan tingsplatserna, är fridsboten fyra marker; på gården, där han tagit in, bötas dubbelt så mycket som för bonden själv; för dråp å aren, förövat på själva tinget, är boten 300 marker eller lika mycket som för dråp i kyrkan framme vid altaret. Denna frid ägde aren enligt lagens ord att åtnjuta »på sitt säte», d. v. s. på sitt domaresäte, då han höll ting.²¹ Men på den egna grunden var bonden inom vissa gränser såväl domare som exekutor, och den skara, han härskade över, var på en stor gård icke ringa. Det vore under sådana förhållanden naturligt, om också han på sitt säte, högsätet, i särskilt hög grad skyddades av friden. Liksom böterna för aren nå sin toppunkt, om han dräpes i sitt domaresäte, så borde — kan man tycka — fridsboten för bonden å den egna grunden nå sin kulmen vid högsätet.

Då Södermannalagen stadgar, att hotelse skall anses gill i tre fall, nämligen på *s t u g u b ä n k e n*, i kyrkan och på tinget, äro orden »på stugubänken» att tolka som ett uttryck för hemfridens begrepp. Den man, som satt på stugans bänk, åtnjöt i så hög grad lagens hägn, att han icke ens fick hotas till livet.²² Huru den frid aren åtnjöt kulminerade, då han satt i sitt domaresäte, ha vi redan sett. På liknande sätt förhöll det sig med bruden under bröllophögtidligheterna. Under det skede av vårt folks historia, då brudrov icke hörde till sällsyntheterna, stod bruden

²¹ Helsingelagen, Konungab. 10. Jfr J. Kjellström, Helsingelagen tolkad, Uppsala 1909, s. 30.

²² Södermannalagen, Manhelgdsb. XXXIII.

under lagens särskilda hägn. Den bröllopsskara, som åtföljde henne från det gamla hemmet till det nya, var lyst i frid. För skada eller dråp å brud, brudgum eller brudfölje under denna riskfyllda färd betalades en bot, som var dubbelt så stor som den vanliga. Men dödade någon bruden, då hon satt i »hålgum säte», det fridlysta sätet, brudbänken, stegrades boten än ytterligare. Utom för hennes person måste bot erläggas för ofödd son och ofödd dotter.²³ Icke blott bruden själv utan också det säte, där hon satt under bröllopfesten, betraktades alltså såsom heligt och fridlyst. Bruden i brudsätet, domaren på sitt säte och bonden i högsätet, det är ur rättslig synpunkt i viss mån analoga företeelser. Det kan förtjäna påpekas, att under senare tid — då högsätet lösgjorts från bänken och uppträdde som en fristående pjäs — högsäte, brudstol och domarestol icke sällan sammanblandats, beroende på att de såsom möbler betraktade voro närbesläktade med varandra.²⁴

En undersökning av våra medeltida lagar har alltså givit till resultat, att dråp å bonden i hans eget högsäte med största sannolikhet ansetts som kvalificerat fridsbrott; att till följd härav också högsätet såsom sådant betraktats såsom heligt och fridlyst förefaller troligt. När det gäller att få bekräftelse på högsätets fridlysthet, behöva vi emellertid icke nöja oss med mer eller mindre välgrundade antaganden. I domböcker från senare tid finnas tillräckliga bevis för att högsätet varit den plats i hemmet, som framför andra ansetts värnad av friden. Att dessa hos folkets breda lager fast rotade föreställningar haft djupa rötter i det förgångna, torde mot bakgrunden av Helsingelagens fridsbestämmelser få anses styrkt. Århundraden efter det att de äldre lagarnas stadganden om hemfridens utmätande efter en graderad skala i förhållande till gårdens olika lokaliteter utmönstrats ur gällande rätt, har med den sega konservatism, som alltid varit utmärkande för svensk allmoge, uppfattningen om högsätets frid levat kvar i folkets rättsmedvetande.

Då man söker efter bevis för den här framställda tesen om högsätets på rättsliga grunder vilande okränkbarhet, tilldrar sig Ålands saköreslängder från 1500-talet i främsta rummet vår uppmärksamhet.²⁵ Det är nämligen här fråga om ett område, som sannolikt en gång legat under Helsingelagens jurisdiktion.²⁶ Ännu i dessa så sena och knapphändigt formu-

²³ Västmannal. I (Dalalagen), Giftermålsb. 2. Jfr Helsingel., Ärvdab. II: 1.

²⁴ Jfr S. Erixon, Möbler II, s. XXIV.

²⁵ Bidrag till Finlands historia, utg. af R. Hausen II, Helsingfors 1894, s. 4, s. 17, s. 19, s. 40, s. 41, s. 47, s. 49 och flerstädes.

²⁶ Se härom R. Hemmer, Några blad ur den svenska rättens äldre historia i Finland, i Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland, 1931, s. 315 ff.

lerade räkenskaper kunna vi tydligt spåra rester av det ålderdomliga betraktelsesätt beträffande hemfriden, för vilket Helsingelagen en gång gjort sig till tolk. Om en person blivit slagen »på sin egen äng» eller »på sin egen åkerteg» åberopas det som en försvärande omständighet. Å andra sidan äro böterna i ett sådant fall i regel obetydliga; de tyckas endast ha utgjort den vanliga boten för sårsmål. Våldsdåd, begånget inne i boningshuset, ansågs däremot för fullt edsöresbrott och böterna utmättes därefter. Våld mot bondens person i hans eget högsäte var enligt den folkliga uppfattningen, sådan den här kommit till uttryck, en särskilt skamlig ogärning. Då en person år 1546 gjorde hemgång hos sin granne och »ville slå honom i sitt eget högsäte», dömdes han, trots att — efter vad det synes — uppsätet icke fullbordats, att för fullt edsöresbrott böta 40 marker. Uppenbart är, att häradsrätten vid rättskipningen anlagt samma rent lokala synpunkter som en gång Helsingelagen. Åkern eller ängen — stugan — högsätet äro de tre skilda etapper, som tydligt låta sig urskilja ännu vid denna sena tidpunkt, då landslagen, som helt nivelletterat det gamla betraktelsesättet, var den officiella rättsnormen. De här gjorda iakttagelserna bestyrka i sin mån riktigheten i antagandet, att Helsingelagens stadgande om dråp å bonden i hans säng samtidigt avsett dråp å bonden i hans högsäte.

Då det gäller att belysa den roll högsätet spelat i rättsligt avseende, lämnar även Stockholms stads tänkebok från år 1488 ett mycket intressant bidrag. Det åsyftade rättsfallet ger oss en god uppfattning om hur genomsyrade dåtidens människor voro av hemfridens begrepp, som respekterades och fruktades även av de mest vildsinta bråkmakare.

Vid ett ölgille hos en bonde Anders Olsson i Tuna i Alsike socken i Uppland hade i sällskap med en annan person infunnit sig en köpsven vid namn Jöns Mattsson. I trakten befann sig också stockholmsborgaren Marten Ryaner. Då Jöns Mattsson visste sig ha en gås oplockad med denne, kände han sig illa berörd, när han redan vid ankomsten till gården upptäckte en av dennes svenner. Sedan gästerna bänkat sig, uppenbarade sig ännu en person, som var i den nämnde stockholmarens tjänst. Jöns Mattsson, som fruktade för att en komplott mot hans liv var i görningen, ville då avlägsna sig ur stugan. Värden förmådde honom dock att stanna med dessa ord: »Jag vill stå dig och din stallbroder för hus- och hemfrid, och den som gör eder emot, han skall göra mig och mina andra gäster emot, och given eder därmed till freds!»

I egenskap av husbonde tillkom det Anders Olsson att vaka över att hemmets frid respekterades. Då Jöns Mattsson i ångest för sitt liv ville lämna gillet, gick värden med sin egen person i god för att intet ont skulle drabba honom. Ett övergrepp, begånget mot gästen, skulle betraktas

som våld mot husbonden själv. Men tydligen tilltrorde sig icke denne att i den förhandenvarande situationen ensam kunna garantera sin gäst hus- och hemfrid. Tänkeboken ger oss nämligen följande intressanta upplysning: »Då gjorde värden Laurens i Hemmesta och Holmger till fulla husbönder med sig själv.» Jämte värden skulle alltså dessa båda personer — den senare bror till hustrun på gården och den förre länsman på Värmdö — med samma makt och myndighet som husets herre värna den hotade gästens liv. Då Anders Olsson gjorde dem till fullmyndiga bönder, har han sannolikt — för att ge kraft och verkan åt sin handling — placerat dem i högsätet. Forsåvida utrymmet det tillät! I högsätet hade nämligen — såsom framgår av den följande skildringen i tänkeboken — i första hand plats beretts åt den man, vars liv svävade i fara, Jöns Mattsson. Vi ha alltså här ett bevis för riktigheten i Hyltén-Cavallius' påstående, att »högsätet framför alla andra ställen i huset var heligt och fridlyst» samt att husbonden, då han ville taga en gäst i sitt särskilda hägn, bjöd honom att taga plats i högsätet.

Det skulle snart visa sig, att bondens försiktighetsåtgärder icke varit överflödiga. Efter en stund öppnades dörren, och in rusade Marten Ryaner med draget svärd. I hans sällskap befunno sig ytterligare tre personer. Marten Ryaner sprang fram mot högsätet, där Jöns Mattsson just suttit. För tillfället befann sig emellertid denne icke på sin plats, han hade avlägsnat sig därifrån och stod mitt ute på golvet; han var alltså icke längre skyddad av högsätets frid.

Värden visade sig dock vara den kritiska situationen vuxen. Han grep tag i Marten Ryaner och bjöd honom taga plats på försätet, den lösa bänken vid bordsändan. Därefter ropade han Jöns Mattsson till sig och placerade honom åter i högsätet vid sin sida. Marten Ryaner lugnade sig emellertid icke. Än en gång rusade han upp med draget svärd, redo att hugga ned sin fiende. Då reste sig samtliga bönder upp och förmanade allvarligen den hetlevrade stockholmare att för sin egen välfärds skull lämna Jöns Mattsson i fred. Inför deras hotfulla språk tycks Marten Ryaner såtillvida ha fallit till föga, som han i fortsättningen nöjde sig med att i ord utgjuta sin vredes skålar över den hatade motståndaren.

I den kaskad av svordomar och grova skällsord, som Marten öste ut över Jöns Mattsson, förtjänar följande yttrande att uppmärksammas: »Hade jag funnit dig utanför porten och jag hade varit vid min häst, då hade jag huggit dig stycke från stycke.» Dessa ord kunna endast tolkas på ett sätt. Marten Ryaner var fullt på det klara med vilken stor risk han löpte, om han dräpte fienden inne i stugan, i all synnerhet i högsätet. Trots sitt ursinne fann han för gott att lämna Jöns Mattsson i fred. Samtidigt frossade han vid tanken på hur han skulle ha förfarit, om han haft

turen att träffa på föremålet för sitt hat utanför porten, alltså på ett område, som icke var skyddat av hemfriden.

Men Marten visste mycket väl, att även i ett dylikt läge ett dråp kunde få de mest allvarliga konsekvenser, i den händelse dråparen greps på bar gärning. Lagen krävde i ett sådant fall liv för liv. Det är mot den bakgrunden man har att uppfatta Marten Ryaners ord: »och jag hade varit vid min häst.» Hade han haft sin häst till hands utanför porten, hade han efter fullbordat våldsdåd lätt kunnat undkomma och sedermera med böter kunnat sona sin ogärning.²⁷

Tänkebokens livfulla skildring av grälet i Anders Olssons stuga kvarlämnar hos läsaren det bestämda intrycket, att Jöns Mattssons liv räddades endast tack vare husbondens fasta och manliga uppträdande, vilket i sin tur var betingat av allas vördnad inför lagens bud om hemmets frid.

Bland Hyltén-Cavallius' utdrag ur Värends domböcker förekomma en del rättsfall, ägnade att ytterligare klargöra högsätets ställning i folkets rättsmedvetande. Ett av dem må här i korthet anföras. Nyårsdagen 1628 hade bonden Erik i Iremåla till barnsöl inbjudit sin styvfar Olof i Mårslätt jämte flera av sina förnämsta vänner och fränder. På gästbudets andra dag infunno sig tre soldater, bland dem en vid namn Nils Jönsson, som var fientligt sinnad mot Olof i Mårslätt. Eftersom dessa objudna gäster voro druckna och stridslystna, hade man all anledning att vänta sig bråk och slagsmål. Då soldaternas uppträdande mot Olof i Mårslätt präglades av en allt större aggressivitet, tog denne slutligen sin tillflykt till högsätet, varvid han till sin styvson, värden på stället, yttrade följande ord: »Jag vill sitta hos dig i högsätet; jag tror dig om att du håller hemfrid, efter du est bonde i gården och skattar för stugan.»

Nils Jönsson respekterade dock icke högsätetsfriden, och slagsmålet var snart i full gång. Själva beskrivningen av striden är av intresse såtillvida, som den visar, hur de anfallna bönderna till att börja med aktade sig att lämna högsätet. Husmodern på stället försökte till och med genom att hålla sin man i famnen hindra honom från att springa ut på golvet. Visserligen behöver detta icke ha haft någon annan orsak än att högsätet erbjöd en god försvarspunkt. Men en jämförelse med det förut relaterade rättsfallet, där husbonden var angelägen om att åter placera den hotade gästen i högsätet, sedan denne givit sig ut på golvet, gör det troligt, att uppfattningen om högsätets frid bidragit till kvinnans handlingssätt.

Slutet på slagsmålet blev, att Olof i Mårslätt dräpte Nils Jönsson. Häradsstinget förklarade emellertid, att dråparen handlat i nödvärn, och

²⁷ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492 utg. gm Gottfrid Carlsson, Sthlm 1924, s. 248 ff., s. 260, s. 266 ff.

dömde honom straffri. Den avgörande orsaken till den friande domen är utan tvivel att söka däri, att den dräpte så svårt förgripit sig på hemfriden.²⁸

Intet av de båda sista här relaterade rättsfallen ha varit av den art, att de lämnat oss någon upplysning om det straff, som drabbade den våldsverkare, som störde hemfriden. Vilka voro då de risker, som ett hemfridsbrott medförde för den brottsliges person? Ett uttömmande svar på den frågan skulle föra oss alltför långt. Här må endast några huvudlinjer anges.

Stränga voro förvisso de straff, som hotade den våldsverkare, som förbröt sig mot lagens fridsbud. Genom Alsnö stadga 1279 hade konungamakten tagit fridslagstiftningen i sin hand och infört över hela riket gällande, likartade bestämmelser. Enligt nämnda stadga straffades brott mot friden, s. k. edsöresbrott, med biltoghet och förlust av all löseghedom. Den, som förlorat sin frid, kunde visserligen återfå den, om målsäganden hos konungen bad om nåd för fridsbrytaren. Egendomsförlusten slapp han dock icke ifrån; tvärtom måste han, om han kom i frid igen, till konungen betala en lösensumma av 40 marker, vartill kommo böter för dråp, sårsmål eller vilket annat brott han gjort sig skyldig till. Från Alsnö stadga ha dessa hårda straffbestämmelser om brott mot konungens edsöre influtit i landskapslagarna och landslagarna.

Men — invänder man — vi ha ju i det föregående sett, hur enligt Helsingelagens Manhelgdsbalk brott mot hemfriden fingo sonas med böter. Gå vi till samma lags Konungabalk, finna vi emellertid biltoghet och egendomsförlust som straff för edsöresbrott. Denna i varje fall skenbara motsägelse mellan olika partier i samma lag torde finna sin förklaring däri, att Manhelgdsbalkens stadganden äro äldre och återge den traditionella helsingerrätten. Konungabalkens från Alsnö stadga hämtade bestämmelser ha väl först så småningom trängt igenom och endast tillämpats i svårare fall, varvid man framför allt tänkte på våldsverkarens onda uppsåt att skada.

I Magnus Erikssons stadslag återfinna vi icke Alsnöstadgans stränga bud om brott mot friden. Lagen föreskriver i klara ordalag, att den som brutit mot edsöret, icke skall rymma riket och icke har förverkat sin egendom. Han ägde att sona sitt brott med böter.²⁹ Även om bötessumman är högt tilltagen (i regel 160 marker), är det anmärkningsvärt, att stadslagen på denna punkt är så betydligt mildare än den samtida landslagen och den nära hundra år yngre Kristoffers landslag. Säkerligen ha vi här att söka

²⁸ Hyltén-Cavallius, a. a. II, s. 289 ff.

²⁹ Magnus Erikssons stadslag, Edsöresb. XXVI.

en motsättning mellan stad och land. Fridslagarna voro i första hand tillrättalagda för lantliga förhållanden. På landsbygden, där avståndet mellan gårdarna mången gång var avsevärt, krävdes större rättsskydd för individen än i staden med dess täta befolkning. Dessutom är att märka, att stadslagen innehåller ett viktigt tillägg, ägnat att skärpa dess bud. Det heter nämligen, att om fridsbrytaren icke orkar boten, då skall han varda halshuggen. Var den dömde alltså en egendomslös person, som icke med pungen kunde sona sitt brott, löpte han risk att med sitt liv få plikta för en kanske relativt obetydlig förseelse.

Att lagens bud på denna punkt icke uppfattades som ett tomt hot utan tillämpades i hela sin obevekliga stränghet, därom vittna ett par rättsfall från senare medeltiden. Intet av dem har visserligen något att göra med hemfriden, men då båda i sin egenskap av edsöresbrott i fråga om straffet voro jämställda med hemfridsbrott, förtjäna de i detta sammanhang att anföras.

Det tidigaste av de båda rättsfallen omtalas i Arboga tänkebok från år 1455. För brott mot kvinnofriden — likväl icke av svåraste slag — dömdes en person till böter. Då han icke mäktade boten, blev han halshuggen.³⁰ Det andra fallet är hämtat ur Stockholms stads tänkebok från år 1479. Två bråkmakare hade tagit sig det orådet före att med våld befria en kvinna, troligen av det lätta gardet, som gripits av stadstjänarna. För brott mot konungens edsöre dömdes de till lagenliga böter, vilka dock av nåd nedsattes till 50 marker. Då ingen av dem förmådde komma ut med denna summa, förbarmade sig slutligen fogden över den ene, gick i borgen för böterna och räddade därigenom hans liv. Den andre blev utan misskund avrättad.³¹

Båda dessa händelser visa tillfyllest, hur obönhörlig den dömande myndigheten var, när det gällde brott mot edsöret, även om man i många andra fall kunde visa en anmärkningsvärd frihet från formalism och som skäl för benådning åberopa de mest kuriösa förhållanden.³²

Att vid hemfridsbrott kränkande av högsätets frid ansetts som ett gravamen för ogärningsmannen och utan tvivel stundom bidragit att skärpa straffet, därom innehålla domböckerna talrika vittnesbörd. De ovan s. 77—80 åberopade rättsfallen äro i sin mån ägnade att belysa denna inställning. Ytterligare ett par exempel må här anföras.

³⁰ Arboga stads tänkebok 1451—1569, Arboga stadsarkiv, fol. 24.

³¹ Stockholms stads tänkeböcker 1474—1483 utg. av Emil Hildebrand, Sthlm 1917, s. 220 f.

³² År 1504 blev en tjuv av Stockholms rådhusrätt benådad till livet »för hans ungdoms skull och ansikte, att Gud honom väl skapt hade». »Den goda tiden, som nu är», åberopas under medeltiden ej sällan som skäl till benådning.

Det har i det föregående framhållits, att edsöresbrott enligt stadslagens klara ordalag icke skulle föra med sig biltoghet för våldsverkaren, som ägde rätt att lösa sig med böter. Då en person i Stockholm år 1515 gjorde sig skyldig till hemfridsbrott, kallas detta likväl i tänkeboken för »biltoge wall» (våld) och det framhålles uttryckligen, att det endast var av nåd och »för dandemäns bön skull», som förbrytaren fick gottgöra sin åverkan på liv och egendom med böter och skadestånd. Det förefaller alltså, som om rådhusrätten varit av den meningen, att bråkmakaren rätteligen borde dömts till biltoghet. Men så hade han också slagit sönder bänkar, bord, dörrar och lösegendom, illa sårat två personer och slagit husbonden i hans eget högsäte. Den sista omständigheten torde icke minst ha bidragit till myndigheternas stränga uppfattning av brottets beskaffenhet.³³

Bland de utslag, som avkunnades av Erik XIV:s beryktade blodsdömsstol, konungens nämnd, märkes bl. a. dödsdomen över fogden Erik Larsson (1563). Straffet är i och för sig ingenting överraskande, så mycket mindre som den anklagade synbarligen gjort sig skyldig till svåra lagövertredelser. Vad som här närmast påkallar vår uppmärksamhet, är emellertid, att protokollet såsom försvårande omständighet omtalar, att fogden slagit en bonde i hans eget högsäte, så att denne sedermera avlidit.³⁴

Tendensen i samtliga här refererade rättsfall är klar. Har en person stört högsätets frid och dräpt eller sårat bonden i hans eget högsäte, ha myndigheterna icke varit benägna till eftergifter i fråga om straffet. Å andra sidan kan man spåra en tendens att benåda den man, som råkat döda en våldsverkare, som försyndat sig mot högsätets okränkbarhet, detta i god överensstämmelse med lagens bud, att den som stör hemmets frid, han ligge ogill. Ovan s. 79 f. har redan omtalats, hurusom en bonde av häradsrätten förklarats straffri, sedan han råkat dräpa en person, som på det grövsta förbrutit sig mot högsätetsfriden. Ett annat ur såväl kulturhistorisk som rättslig synpunkt intressant rättsfall, på vars enskildheter vi dock här icke kunna ingå, må ytterligare anföras. Ryttaren Hans Johansson i Skålby i Skultuna socken, Västmanland, hade (år 1640) under ett barnsöl illa sårat korpralen Johan Andersson, så att denne sedermera avlidit. Häradsrätten, som icke kunde finna att nödvärn förelåg, dömde dråparen till döden, samtidigt som frågan om hans benådning underställdes hovrättens prövning. Någon kränkning av hemfriden hade den dräpte icke gjort sig skyldig till. Som förmildrande omständighet för dråparen kunde dock

³³ Stockholms stads tänkeböcker 1514—1520 utg. av Joh. Ax. Almquist, Stockholm 1933, s. 66.

³⁴ Hist. Handl. XIII: 1, s. 95.

åberopas, att korpralen jämte en annan person varit nog förmätna att oombesätta sig i högsätet.³⁵

Ytterligare exempel skulle kunna tilläggas, ägnade att belysa den roll högsätet spelat i den folkliga rättsuppfattningen. Det sagda må dock vara nog. Att dråp å bonden i hans eget högsäte icke endast i vårt land utan måhända i hela Norden i rättsligt avseende intagit en särställning, tycks framgå av en passus i den norska Gulatingslagen. Vid dråp är kvinna vittnesgill i tre fall, säger lagen: om mannen blivit dräpt i sitt eget högsäte, om han blivit dräpt på åkern invid gården och kvinnan haft utsikt dit från huset samt om han blivit dräpt å resa tillsammans med kvinnan. Den verkliga innebörden i denna lagparagraf torde vara svår att klarlägga; här må det vara nog att konstatera, att i vårt grannlands lagar dråp å bonden i hans eget högsäte ansetts vara av den judiciella betydelse, att den förtjänat ett särskilt omnämnande.³⁶

Men om husfadern sålunda hade sin bestämda, av friden skyddade hedersplats i hemmet, var hade då husmodern sin plats? Enligt vår tids begrepp borde den också ha varit i högsätet vid mannens sida. Hur förhöll det sig härmed?

Det har antagits, att stora bordet i äldre tid här i Norden endast varit avsett för männen och deras gilleslag samt att kvinnorna ursprungligen icke ens fått sätta sin fot inom det område av stugan, som upptogs av bordet och bänkarna däromkring.³⁷ Ett dylikt förbud skulle dock illa överensstämma med den hävdvunna uppfattningen om den fria ställning, som de nordiska kvinnorna sedan ålder åtnjutit. Talrika äro ock källornas vittnesbörd om att kvinnorna likaväl som männen i vardagslag liksom vid gästabad haft sin plats vid stora bordet. En av bänkarna kallades ju för

³⁵ Renovationsdomboken i Svea hovrätts arkiv, Södermanlands m. fl. län 4. Riksarkivet. Jfr Sigurd Erixon, *Bonden i högsäte*, Svenska kulturbilder, del VI, Stockholm 1930, s. 179.— Trots att dråpet föregåtts av slagsmål, kunde edsöresbrott icke anses föreligga; jfr Kristoffers landslag Edsöresb. VIII: »Nu hittas men i gaarde saathe ok skilias osathe, ther ær ey brutet edzörit» etc.

³⁶ Norges gamle Love IV, s. 7. Det är tydligt, att lagen förutsätter, att manligt vittne ej funnits. Den tänker sig, att kvinnan från gården ensam bevittnar, hur mannen dräpes ute på åkern eller att hon ensam befinner sig på resa med honom. Vad som är meningen med paragrafens första moment, det som avser dråp å bonden i hans eget högsäte, är däremot svårt att förstå. Kan det möjligen ha förhållit sig så, att den äkta sängen varit placerad i högsätet och att dråp å bonden i hans högsäte i främsta rummet syftat på dråp å bonden i hans säng? Att hustrun i så fall kunde bli det enda vittnet till ogärningen, ligger ju nära till hands att tänka sig. Om högsätet som sängplats också i Västkandinavien se ovan s. 74 samt Birkeli, a. a. s. 41.

³⁷ S. Erixon i Svenska kulturbilder, del VI, s. 180 f.; samme förf., *Möbler och heminredning i svenska bygder II*, s. VII.

övrigt — såsom vi sett i Helsingelagen — för kvinnobänken. Och icke nog härmed. Liksom högsätet var symbolen för mannens husbondevälde, så var jämte nyckelknippan hustruns placering vid mannens sida i högsätet det yttre tecknet på hennes husfruvärdighet. Om kvinnorna sedan icke alltid deltog i mannens bullrande dryckeslag, där kniven ofta satt löst i skidan, har det säkerligen berott på andra, lätt insedda orsaker.

Men låt oss då höra, vad källorna själva ha att förtälja! En mängd exempel från hela Norden vittna om att varken högsätet eller någon annan del av stugan var något för kvinnorna avspärrat område. I den isländska, halvt mytologiska sagan Brandkrossa påtr berättas, hur två isländska män kommo till en stuga i Tröndelagen. De blevo väl mottagna och undfägnade med mat och dryck. Såsom något helt naturligt omtalar berättelsen, att bonden under måltiden satt i högsätet med hustru och dotter vid sin sida.³⁸ Otvivelaktigt har sagan här återgivit en sedvänja, som var vanlig vid dess tillkomsttid. För att taga ännu ett exempel från den isländska litteraturen, berättas i sagan om Gunnlaug Ormtunga, att Torsten Egilsson for att gästa sin svåger Olof, gift med Torstens syster Torgerd. »Och det berättas, att en dag vid gästabudet satt Torgerd och samtalade med sin broder Torsten i högsätet.» Husets fru presiderade alltså i högsätet med hedersgästen vid sin sida.

Bestämmelsen i norsk medeltidsrätt, att då arvöl skulle drickas och arvingen sätta sig i högsätet, prästen och hans hustru skulle inbjudas, är redan i annat sammanhang omnämnd. »Sitta skall han [prästen] i högsätet och hans hustru jämte honom», heter det uttryckligen. Också på finländskt område var det sed, att hustrun med mannen delade högsätet. I ett brev till Svante Nilsson av år 1508 klagar finländaren Hans van Eken över sin svärmors misshushållning, vilken givit honom anledning att försöka förmå henne att låta honom mot sytning övertaga hennes gods. »Och haver jag bjudit henne min bordsända, hon skulle sitta där med sin käre dotter och äta och dricka det bästa», säger brevskrivaren. »Bordsända» användes här i samma betydelse som i äldre danska, nämligen hedersplats vid övre ändan av bordet, högsäte. Hans van Eken vill framhålla, att han erbjudit sin svärmor att flytta över till sitt hem och gjort henne det hedrande anbudet att jämte husets fru dela hans högsäte.⁴⁰

På samma sätt måste man säkerligen tolka Samuel Kiechels skildring av förhållandena i svenska lanthem (1586). »Der Herr im Haus pflegt allezeit der erste am Tisch zu sein und obenan zu sitzen, sein Gemahl

³⁸ Austfiröinga sögur udg. ved Jakob Jakobsen, Kbhvn 1902—1903, s. 189.

³⁹ Gunnlaugs saga Ormtungu udg. ved Finnur Jónsson, Kbhvn 1916, s. 7.

⁴⁰ Finlands medeltidsurkunder utg. gm R. Hausen, VI, Helsingfors 1930, s. 567 f.

Fig. 2. Bordsällskap (observera mannen och kvinnan vid bordets kortända).
Efter Olaus Magnus, lib. XVIII:cap. 1.

neben ihm.»⁴¹ »Obenan» kan icke syfta på något annat än den övre bordsändan, högsätet, som hustrun alltså delade med mannen. I en något senare källa (från år 1631) heter det: »Om aftonen, när de gingo till måltid, satt Måns Jonsson i bänken, Henrik skrivare på sätet och hans hustru i högsätet.»⁴² I Varend satt hustrun vid mannen sida i högsätet, och vid gästbud placerades kvinnorna framme vid stora bordet, närmare bestämt på den lösa bänken vid bordsändan.⁴³ Då Linné i sin Skånska resa omtalar, att det var allmogesed, att husmodern med mannen delade högsätet, återger han i själva verket en nordisk tradition, som i obruten linje kan ledas tillbaka till den grå forntiden.⁴⁴

Säkerligen är det mot denna bakgrund man har att tolka lagtermen »skilja till säng och säte». »Säte» har i denna sammansättning från begynnelsen utan tvivel haft betydelsen »högsäte», även om denna innebörd så småningom förbleknat. Liksom hustrun — för att använda Upplandslagens ord — gifte sig till »halv säng, till lås och till nycklar», så tillkom henne också genom giftermålet rätt att med mannen dela högsätet. Uttrycket »säng och säte» har påträffats första gången år 1488 i Stockholms stads tänkebok. Inför rådhusrätten klagade då en hustru över sin mans

⁴¹ Samuel Kiechel, a. a., s. 82.

⁴² Växjö rådsturåts protokoll 1631, s. 429. Citerat efter Svenska Akademiens ordboks excerptsamling s. v. *säte*.

⁴³ Hyltén-Cavallius, a. a. II, s. 134 och s. 191.

⁴⁴ Carl Linnæi Skånska resa, Lund 1874, s. 27.

otrohet, »att han henne vanälskar och driver ur säng och säte och alltid pigan haver när sig.»⁴⁵

Under vissa omständigheter kunde det hända, att kvinnan övertog mannens hela husbondevälde i hemmet. En sådan situation inträffade, om mannen dog. Änkan hade i rättsligt avseende en helt annan ställning än ungmön och den gifta kvinnan. Hon rådde själv över sitt gods, i sitt hem var hon allenarådande och tycks ensam ha presiderat i högsätet. »Så länge skall var och en själv råda över sin egendom, som han kan sitta i högsätet, såväl *kvinn*a som man», säger Frostatingslagen. Då en förmögen borgaränka i Stockholm år 1526 skiftade sin fasta egendom mellan sina barn, fick en av hennes söner den gård hon själv bodde i. Men modern fäste vid gåvan ett bestämt villkor: »att hon själv vill råda och vara husbonden i huset, så länge hon lever.»⁴⁶ Den vuxne sonen måste alltså finna sig i att icke få vara herre i sitt hus, där hans mor fortfarande skulle föra spiran och utan tvivel sitta i högsätet.

Ett liknande förbehåll gör en annan åldrig borgarkvinna, då hon likaså inför Stockholms rådhusrätt år 1496 till sin dotterdotter överlåter sitt hus mot livsuppehälle under sina återstående dagar. Sällan har en yngre generations vördnad för ålderdomen funnit ett vackrare uttryck än i dessa ett nyktert domstolsprotokolls enkla och kärva ord: »Och skall hon hållas för moder och sitta i högsätet i sin tid här efter som till förene.»⁴⁷ I högsätet, som var helgat av hemmets högsta frid, skulle den gamla kvinnan ha sin hedersplats efter slutat dagsverke.

Studier i domböcker från 1400-, 1500- och 1600-talen ha lämnat otvetydiga bevis för att högsätet varit den plats i hemmet, som framför alla andra ansetts helig och fridlyst. I den samtidigt gällande rätten finns dock ingenting, ägnat att förklara denna folkliga föreställning. Under sådana förhållanden kunde det måhända ligga närmast till hands att söka dess rötter på det religiösa området. En undersökning av våra medeltida lagar har dock givit stöd för åsikten, att uppfattningen om högsätets helgd i första hand går tillbaka till åldriga fridsbegrepp av r ä t t s l i g karaktär.

*

Den föreliggande undersökningen har hittills uteslutande rört sig med material, som hämtats ur nordiska, framför allt svenska källor. I vad

⁴⁵ Stockholms stads tänkeböcker 1483—1492, s. 277.

⁴⁶ Stockholms stads tänkebok 1524—29 utg. gm Ludv. Larsson, Lund 1929, s. 105.

⁴⁷ Stockholms stads tänkeböcker 1492—1500 utg. gm Joh. Ax. Almquist, Sthlm 1930, s. 317 f.

mån våra fäders uppfattning om hemfriden haft sitt ursprung i allmänna germanska föreställningar är givetvis en fråga av det allra största intresse; den torde dock tarva en särskild utredning. Härvidlag skola i direkt anslutning till Helsingelagens fridsbestämmelser allenast några synpunkter framläggas utan anspråk på att vara något annat än en fingervisning rörande problem, som äro värda mera djupgående forskningar.

Vi ha i det föregående sett, hurusom Helsingelagens stadganden om hemfriden intimt sammanhånga med själva stugans konstruktion. Liknande bestämmelser finna vi på ett annat germanskt rättsområde, i geografiskt avseende så vitt skilt från Helsingland som möjligt, nämligen i Schweiz. I medeltida statuter för schweiziska byar och gårdar var det taksparrarna, som voro utslagsgivande, då vid hemfridsbrott botens storlek skulle fastställas. I statuter från år 1468 för en del orter, belägna i närheten av Zürich, heter det exempelvis: »Were ouch, dass deheiner den anddern fräffenlich überlüffe in sinem hus, derselb sol das einem vogt bessren von jegklichem rafften dri stund nün schilling Züricher pfening und dem cleger ouch so vil» (om någon brottsligen överfaller en annan i hans hus, då skall han böta till fogden för varje taksparre nio schilling züricher pfennig och lika mycket till målsäganden).⁴⁸ Detta och liknande stadganden ha varit föremål för olika tolkningar. Den schweiziske rättshistorikern Segesser anser, att orden »vom jegklichen rafften» böra tydas så, att straffet stegrades ju längre in i huset våldsdådet begicks. Eduard Osenbrüggen är emellertid av en annan uppfattning. Han menar, att botens storlek var beroende av hur många taksparrar det fanns på huset. Som stöd för denna sin åsikt åberopar han följande bestämmelse i en annan stadga från samma trakt (från år 1432): »Wie meng rafften dann uf dem huss ist, als meng zehen pfundt pfening ist er verfallen» (lika många taksparrar som det är på hela huset, lika många tiotal pfundt pfennig är han skyldig att betala).⁴⁹

I själva verket torde dessa båda olika uppfattningar icke vara oförenliga. Det kan vara så, att de endast svara mot olika skeden i utvecklingen. Förhållandena i vår eget land kunna vara oss till ledning, då det gäller att utläsa meningen i dessa gammalschweiziska förordningar. Det har redan flera gånger framhållits, hurusom Helsingelagen i sina bestämmelser om hemfriden med minutiös noggrannhet delar upp allt

⁴⁸ Weisthümer gesammelt von Jakob Grimm, I, Göttingen 1840, s. 39.

⁴⁹ Eduard Osenbrüggen, Das alamannische Strafrecht im deutschen Mittelalter, Schaffhausen 1860, s. 363; Grimm, Weisthümer I, s. 282. Jfr Eduard Osenbrüggen, Der Hausfrieden, Erlangen 1857, s. 87 samt Adolf Neff, Der Hausfrieden in örtlicher Beziehung einst und jetzt, Stuttgart 1900, s. 15. Philipp Anton v. Segesser, Rechtsgeschichte der Stadt und Republik Luzern, II, 1854 har icke varit mig tillgänglig.

vad som hör till gården i ett flertal olika sektioner för att sedan utmäta boten i förhållande till platsen för odådet. Den med Helsingelagen ungefär samtida Västmannalagen särskiljer däremot endast tre områden: stugan, gårdsplanen, längre bort belägna ägor. Slutligen ha vi Kristoffers landslag, som helt utplånat skillnaden mellan gårdens olika lokaliteter, vilka i samma grad skyddades av friden, jfr ovan s. 67. Att vi här ha att göra med skilda stadier i rättsutvecklingen, varvid Helsingelagen representerar det äldsta, torde vara tämligen klart. På liknande sätt kunna förhållandena ha gestaltat sig i Schweiz. Ursprungligen kan det ha varit så, att boten liksom i Helsingelagen stegrats, ju längre in i huset våldsverkaren trängt fram. Hade brottet föröfvats längst in i stugan, måste ju botens storlek utgöras av den summa man fick genom att multiplicera ett visst fastställt belopp med antalet av s a m t l i g a taksparrar. Då boten så småningom — i analogi med utvecklingen i Sverige — blivit densamma var än i huset hemfridsbrottet begåtts, har denna sistnämnda bötessumma stabiliserats.

Då kärnan i Schweiz' tyskspråkiga befolkning utgöres av den alemaniska folkstammen och förhållandet är detsamma beträffande Elsass, har man måhända att i denna överensstämmelse i fråga om härstamning söka förklaringen till att man också i Elsass stöter på fridsbestämmelser, nära besläktade med de ovannämnda schweiziska och därigenom också med Helsingelagens. Enligt (odaterade) medeltida statuter för en by i Elsass, skulle en gård därstädes åtnjuta asylrätt. Den, som tog sin tillflykt till gården, fick ej förföljas. Men om någon trots förbudet förföljde annan person in på gårdens område, då skulle han böta lika många gånger trettio schilling, som antalet av de steg han tagit på det fridlysta området. Likartade bestämmelser återkomma i en annan elsassisk stadga (från år 1343), också den avseende en gård, som åtnjöt asylrätt. I båda de här relaterade fallen stegrades boten ju längre in på gården fridsstöraren framträngt.⁵⁰

Fridsboten i såväl de schweiziska som de elsassiska rättskällorna utmättes alltså på så sätt, att en viss summa multiplicerades i ena fallet med antalet av de sparrar, våldsverkaren passerat (vi förutsätta här, att den ovan gjorde sammanställningen av de båda tolkningarna är riktig), i det andra med summan av de steg, han tagit in på gården. Om vi utgå ifrån en grundsumma av 9 schilling — taxan i den citerade schweiziska stadgan — skulle böteskalan få följande utseende: 9 schilling, 2×9 schilling, 3×9 schilling etc. Men som vi sett i det föregående, bestämdes boten i Helsingelagen, då det gällde fridsbrott inne i stugan, efter liknande

⁵⁰ Grimm, Weisthümer, I, s. 703; ibidem IV, s. 164. Jfr Neff, a. a., s. 15 och Osenbrüggen, Das alamannische Strafrecht, s. 363.

principer. Bötesskalan gestaltar sig på följande sätt: 2×16 örar, 6×16 örar etc. upp till slutsumman 24×16 örar i varje tredjedel. Överensstämmelsen är alltför påfallande för att kunna bero på en tillfällighet.

Men om man i de schweiziska statuterna utgått ifrån taksparrarnas och i de elsassiska från stegens antal, är det då inte sannolikt, att man också i Helsingelagen följt en bestämd, om också för oss ej lika lätt åtkomlig princip? Undersöka vi de olika bötessummorna, finna vi, att målsägarboten för dråp i förstugan är 4 marker (32 örar). Att det i själva verket är denna summa, som varit utgångspunkten vid fastställande av böterna för dråp inne i stugan, framgår av att samtliga bötesbelopp äro jämt delbara med 4. Med tillämpning av samma grundsatser som i Schweiz och Elsass kommer man fram till en böteskala av följande typ: mellan tröskeln och eldstaden 3×4 marker, vid eldstaden 4×4 marker etc., fram till boten för dråp i sängen 12×4 marker. Jfr böteskalan ovan s. 69.

De siffror, varmed grundtalet 4 multiplicerats, äro 3, 4, 6, 8, 9, 10 och 12. Äro dessa siffror godtyckligt valda eller har man följt något visst system? Låtom oss göra det tankeexperimentet, att bakom dessa bötesbestämmelser ligga äldre stadganden, där liksom i Schweiz boten successivt stegrats för varje taksparre! Vi utgå ifrån såsom säkert, att kvinnobänken legat längst in i rummet. För dråp begånget mellan tröskeln och eldstaden bötas 3×4 marker, vid eldstaden bötas på samma sätt 4×4 marker: eldstaden bör alltså ha legat mellan tredje och fjärde taksparren. För dråp å gallbänken bötas 8×4 marker: gallbänkens plats skulle då varit vid den åttonde sparren. För avståndet härden—gallbänken, som alltså upptagit utrymmet mellan fjärde och åttonde taksparren, har man tagit medelproportionalen 6 och fastställt boten till 6×4 marker. Mellan gallbänken och kvinnobänken, som antagits ligga vid den tionde och sista sparren, skulle stora bordet haft sin plats. Sammanlagda antalet sparrar i en ordinär helsingestuga skulle då varit 10 eller rättare 11, om man räknar den första, som bör ha varit anbragt tätt intill den gavelvägg, i vilken dörren befann sig.

Resultatet av vårt tankeexperiment har visat sig ganska överraskande: den interiör av stugan, som vi kommit till, är fullt identisk med den, som vi i början av denna undersökning nått fram till på helt andra vägar. Då detta sammanträffande väl knappast kan bero på en slump, ligger den slutsatsen nära till hands, att boten för hemfridsbrott en gång såväl i Helsingland som i Schweiz utmätts efter en en progressiv skala, där antalet av taksparrarna varit avgörande för storleken av bötessumman.

Helsingebondens stuga måste — såsom redan anmärkts — vid tiden för landskapslagens avfattande ha varit av primitiv konstruktion. Av de

nämnda gammalschweiziska statuterna framgår, att schweizerstugan haft en med helsingestugan befryndad karaktär. I ett flertal av dessa rättskällor heter det, att en man skall hava frid »unter den russigen raffien»: under de sotiga taksparrarna. Stugan hade tydligen blott ett rum, och eftersom elden sotade ner taksparrarna kan eldstaden icke ha varit försedd med några rökgångar.⁵¹ Den urgamla schweiziska hustyp, som säkerligen här avses, är ännu i våra dagar bevarad i form av sätersbodas, till såväl utseende som detaljkonstruktion nära besläktade med det nordiska eldhuset.⁵² Vi ha sett, hurusom hemfridsbestämmelserna i såväl Schweiz som Helsingland stått i nära samband med husets beskaffenhet. Då en undersökning givit till resultat, att en frapperande överensstämmelse varit rådande i respektive landsändars stadgande angående hemfriden, är det i själva verket ingenting att förvåna sig över att också bostäderna visa inbördes släktskap.

Men hur skall man då förklara det tydliga kultursamband, som kunnat påvisas, mellan företeelser i landsdelar så vitt skilda från varandra som Schweiz och det nordligaste Sverige (Helsingelagen tillämpades ju i hela Norrland)? Det har framhållits, att i alptrakterna förekommer en gårdsgård, som går tillbaka till samma grundtyp som de svenska, och man har häri på sina håll sökt bevis för sanningshalten i den gamla sagan, att Schweiz skulle fått sin befolkning från Sverige. Också andra likheter i kulturformer mellan Alperna och Norden ha påpekats. Så finnes exempelvis i Schweiz en stolpbod, vars make av norskt ursprung numera har sin plats på Skansen i Stockholm (Vastveitloftet). Denna överensstämmelse mellan Schweiz och Norden på den materiella odlingens fält har — utan tvivel med rätta — förklarats sålunda, att vi här ha rester av ett kulturskick, som en gång varit samgermanskt.⁵³

På samma sätt måste man säkerligen betrakta de likartade fridsbegrepp, som Helsingelagen och de schweiziska stadgorna givit uttryck åt. Att dylika rättsseder bibehållit sig just i dessa landsdelar, sedan de försvunnit på andra håll, berör måhända på konservatism i fråga om byggnadssättet. Det schweiziska allmogehuset har, tack vare landskapets karaktär av svårtillgänglig bergsbygd, längre bevarat sin ursprunglighet än vad som varit fallet i grannstaterna. I det medeltida Norrland med dess vidsträckta ödesbygder förelågo onekligen naturliga förutsättningar för en liknande konservatism. Då senare eldstaden flyttades till ett hörn av stugan, som

⁵¹ Grimm, Weisthümer I, s. 16, s. 151, s. 817 och flerstädes. Jfr Osenbrüggen, Das alamannische Strafrecht, s. 50 f.

⁵² Jfr Hans Schwab, Das Schweizerhaus, sein Ursprung und seine konstruktive Entwicklung, Aarau 1918, s. 7 ff.; J. Hunziker, Das Schweizerhaus, VIII, Aarau, 1914, s. 46 ff.

⁵³ Nils Lithberg, Till allmogekulturens geografi, Rig 1918, s. 20 ff.

så småningom delades upp i två eller flera rum, ramlade själva grunden för de uråldriga rättsbruken. Även om relikter av dessa säkerligen en gång samgermanska sedvänjor kunnat påvisas också på andra håll i Europa, är dock Helsingelagens med dramatisk styrka genomförda successiva stegring av fridsboten genom sin detaljerade utformning enastående på den germanska rättens område.

Zusammenfassung.

Der Hochsitz und der Hausfrieden.

In schwedischen Gerichtsbüchern aus dem fünfzehnten, sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert wird nicht selten als erschwerender Umstand bei Totschlag angeführt, dass der Hausherr in seinem eigenen Hochsitz erschlagen worden sei. In dem damaligen Recht findet man keine Erklärung für diese volkstümliche Vorstellung. Dagegen zeigt eine Untersuchung der schwedischen Landschaftsgesetze, dass wir es hier wahrscheinlich mit altertümlichen Friedensbegriffen von gerichtlichem Charakter zu tun haben.

Besonders interessant sind in dieser Beziehung die ausführlichen Vorschriften des Helsingegesetzes über den Hausfrieden (aus der ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts). Für einen Totschlag, der innerhalb des Grundstücks verübt worden war, musste ausser dem gewöhnlichen Wehrgeld ein besonderes Friedensgeld gezahlt werden. Die Höhe dieses Friedensgeldes richtete sich ganz nach dem Orte der Straftat. War der Mord weit draussen in den Weidegründen geschehen, so kam der Verbrecher mit einer Geldstrafe von $2\frac{1}{16}$ Mark davon; dann aber erhöhte sich die Busse fortgesetzt, je mehr man sich dem Inneren des Grundstücks näherte. Auf dem Hof betrug sie 8 Mark, im Hausflur 12 Mark. Wenn der Friedensbrecher die Schwelle überschritt und in die Stube eindrang, schnellte die Busse mit einmal in die Höhe, um dann nach einem stark progressiven Masstab gesteigert zu werden, je weiter hinten im Zimmer die Untat begangen wurde. Wurde der Hausherr in seinem Bett, das in einer der inneren Stubenecken liegen musste, getötet, so erreichte die Busse mit 144 Mark ihren Höhepunkt.

Aus späterer Zeit haben wir Belege dafür, dass das Bett des Hausherrn eben in dem Hochsitz lag, der gleichzeitig als Sitz- und Schlafplatz benutzt wurde. Je weiter man die Forschung zurück erstreckt, desto

kleiner wird der Unterschied zwischen Bank und Bett; in dem ältesten nordischen Haus waren sie ohne Zweifel identisch. Wir sind also wohl zu der Annahme berechtigt, dass derselbe Frieden, der den Hausherrn in seinem Bette schützte, ihm auch zukam, wenn er in seinem Hochsitz präsiidierte.

Aus dem Bedürfnis nach Konkretheit, das für die alten Nordländer bezeichnend war, wurde aber nicht nur die Person des Hausherrn, sondern auch der Hochsitz selbst heilig und unverletzlich. In diesen uralten Friedensbegriffen hätte man also die Erklärung für den Umstand zu suchen, dass die Ermordung des Hausherrn in seinem eigenen Hochsitz noch im siebzehnten Jahrhundert als qualifizierter Friedensbruch angesehen wurde. Jahrhunderte, nachdem die abgestufte Bemessung aus dem gültigen Recht entfernt worden war, lebte die Vorstellung von der Heiligkeit des Hochsitzes mit zähem Konservatismus noch im Rechtsbewusstsein des Volkes fort.

Die Vorschriften des Helsingesetzes über den Hausfrieden hängen eng mit der Konstruktion des Hauses zusammen. Ähnliche Bestimmungen findet man auch in einem anderen germanischen Rechtsgebiet, weit von Helsingland entfernt, nämlich in der Schweiz. In mittelalterlichen Statuten für schweizerische Dörfer und Bauernhöfe wird die Höhe der Busse für Hausfriedensbruch nach den Dachsparren bemessen. Allmählich stabilisierte sich die Busse wohl in einer bestimmten Höhe, anfangs aber dürfte sie nach der Anzahl der Dachsparren gestaffelt gewesen sein, die der Friedensbrecher beim Eindringen in das Innere der Stube passiert hatte. Auch im Elsass findet man ähnliche Vorschriften für Friedensbruch. Für einige elsässische Dörfer, die Asylrecht hatten, war vorgeschrieben, dass der Ruhestörer, der einen Flüchtling in den Hof hinein verfolgte, für jeden Schritt eine bestimmte Geldsumme bezahlen sollte. Die eindeutige Übereinstimmung zwischen Rechtssitten im nördlichen Schweden, in der Schweiz und im Elsass lässt sich nur so erklären, dass diese Gebräuche einmal allgermanisch gewesen sind.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Arkivaliska bidrag om spetsstillverkningen i Vadstena

Av Åke Meyerson

Bland de många reseberättelser och näringsrelationer, som under 1700-talet ingåvos till kommercekollegium och manufakturkontoret men av vilka tyvärr flertalet gått förlorade, finnes en som bär titeln »Berettelse om spetsknypplingen uti Wadstena». Författaren till denna är Christer Berch, en son till den ryktbare professorn Anders Berch, som i Uppsala till undervisningens tjänst grundade en samling av tillverkningar och prover från bl. a. den textila industrien. Sommaren 1757 reste Christer Berch med offentligt understöd till ett flertal industriorter och kom bl. a. till Vadstena. Hans avsikt var att inspektera den sedan tre år i denna stad grundade kammarduksfabriken. Det blev emellertid i stället spetsknypplingen, som fångade hans intresse och det i så hög grad, att han fann sig föranlåten att därom insända en särskild berättelse. Denna återfinnes nu inbunden i ett annat band med reserelationer med titeln »I. Hultstedts reseberättelser».¹ Detta är tydligen förklaringen till att den hittills undgått forskningen. Då den i mycket förändrar den rådande uppfattningen och ger givande uppslag till lösandet av problemet om Vadstenaspetsarnas ursprung och historia, är det av intresse att genom en sammanställning av den Berchska berättelsen med annat arkivaliskt material klarlägga både den knypplade och den s. k. vävda spetsens historia i Vadstena.

Charles Bengtsson har ägnat ett särskilt kapitel åt denna fråga under titeln »Om vadstenaspetsarnas ålder och ursprung»², där han inledningsvis citerar Elisabeth Thormans uttalande om traditionen om sambandet mellan Vadstena kloster och spetsknypplingen, där författarinnan med

¹ Reseberättelser ingivna till kommercekollegium. I denna uppsats återopade arkivalier tillhöra, då intet annat anges, Riksarkivet. En liknande berättelse finnes i Upsala Universitets bibliotek med beteckningen X 407 b.

² Charles Bengtsson, En bok om gamla Vadstena, Söderköping 1921.

rätta framhåller, att denna haft allt att säga och att ingen forskning vare sig bestyrkt eller förnekat dess vittnesbörd.³ Vad nu först denna tradition om spetsknypplingen såsom ett utslag av klosterfliten i Vadstena angår, framhåller Bengtsson, att denna är »ett barn av sen — för att icke säga senaste tid» och att den i tryck ej synes uppträda förrän tidigast på 1870-talet.⁴ Redan 1757 skriver Berch i sin berättelse: »...fant jag ibland Stadsens inbyggare en fabrique [d. v. s. verksamhet] wara i gång som förmodligen alt ifrån kloster tiden torde räkna sin början ehuru den samma för allmänhetens ögon blifwit osynlig: jag menar Spets knöpplandet, besynnerligen av det grofwa slaget, som i hwarje hus, och ända inuti krigsmanshuset, drifwes med sådan force, at nästan alla flickor och andra qwinfolk, som ännu äga god syn, handtera knöppeldynan ifrån morgon till qväll.» Detta är den hittills äldsta uppgiften om klostertraditionen. Den möter sedan år 1769⁵, 1776, 1777, och 1778⁶ samt ett flertal gånger mellan 1820 och 1850 i landshövdingarnas femårsberättelser till K. Maj:t. Härmed har jag icke velat säga något om traditionens sanningsvärde utan endast kunnat förlägga dess tidigaste uppträdande till 1700-talets mitt, där den i olika sammanhang förekommer fem gånger.

Bengtsson har vidare sökt bevisa, att det är den i Vadstena 1753 anlagda och 1754 igångsatta kammarduksfabriken, som givit impulsen till spetsknypplingen i staden. Han skriver: ». . . spetsknypplingen i Vadstena är ej äldre än från senare hälften av 1700-talet. Söker man åter efter en anledning till dess framträdande då, finns ej heller här mer än en förklaring, även den tillräcklig: Vadstenaspetsarnas ursprung är kammarduksfabriken».⁷ Han tilldelar t. o. m. den vid fabriken anställde spetsfabrikören Serné från Flandern äran av att ha åt Vadstenaborna utlärt spetsknypplingskonsten. I själva verket är förhållandet det motsatta.

I en inlägga till K. Maj:t⁸ berättas om den inspektionsresa, som kommissarien Salander företog till Vadstena våren 1753 i sällskap med löjtnant Rehn och två arbetare Alexis Deutza och Henry Marku för att undersöka om denna stad vore lämplig för anläggningen av den blivande kammarduksfabriken. Man konstaterade den yttre likheten i landskapskaraktären med Flandern och Picardie, »varifrån större delen av de ämnade arbetarna förväntas», samt fann åkerjordens lämplighet för linodling och möjlighe-

³ Elisabeth Thorman, *Äkta spetsar*, Sthlm 1913, s. 49.

⁴ Bengtsson, a. a., s. 209.

⁵ Kommercekollegii inkomna berättelse från Vadstena hallrätt 1769 (för denna uppgift får jag tacka fröken E. Thorman).

⁶ Kommercekollegii skrivelser till K. Maj:t 1776, 1777 och 1778.

⁷ Bengtsson, a. a., s. 209.

⁸ Kommercekollegii skrivelse till K. Mj:t den 20 juni 1753.

ten för denna odlings utsträckande över oupptagen mossmark tala för fabriken förläggande till Vadstena. Särskilt fäste sig Salander vid att »*det folket i staden, som överallt på knypplande av fin utländsk tråd äro begifna, lätteligen skola till linspinning låta sig anvisas.* hvilken böjelse kommissarien förmodar framdeles komma väl till pass för den fina lärfvtillverknigen.» För fabriken del föreslog han bostäder i två träbyggnader vid slottsbron och i ett brygghus samt i två mindre stenhus i vinklarna på slottsvallen. Till gudstjänst funnes ett rum på slottet, som »också skall fordom till Kyrkio Sal varit brukad». Verkstäderna skulle inrättas »på middagssidan och medel delen av yttre Slottsvallen», där den lämpliga fuktighetsgraden kunde erhållas. Det var alltså bl. a. spetsknypplingen, som föranledde kammarduksfabriken förläggande till Vadstena.

1754 gjorde fabriksledningen framställning att få anställa några »av de i staden i stor myckenhet varande knöpplerskorna», för vilket emellertid utan närmare motivering kraftigt varnades.⁹

I sin berättelse från 1757 talar Berch vidare om hur man använde sig av holländsk knyppeltråd, »hvilken de fattiga knöpplerskorna icke själfwa mäka förskrifwa eller i quantiteter inköpa; så hafwa de handlande der i staden *kommit i den wana*, att deraf hålla ett ständigt lager, så att den fattiga arbeterskan der får köpa en enda docka eller passman om hon will». Berch uppräknar så olika sorter knyppeltråd och anger deras pris. Han meddelar, att en knypplerska hann göra en aln spets om dagen samt att staden hade en icke föraktlig vinst av knypplingen, och fortsätter: »... och tyckes i mitt sinne, att *denna näring lærer varit den endaste, som kunnat staden widmakthålla, intill dess den nu anlagda kammarduksfabriken äfven gör sitt till.*»

I berättelsens fortsättning framhåller Berch, att spetsknypplingen är grundad på grova sorter. »Om spetsar någon gång åter skola komma i mode här i Sverige, torde Wadstena äfwen kunna nyttjas till den finare sorten, ty konsten förstå de här fullkomligt, så att de äfwen kunna utleta mönstret, ehuru konstigt det må vara, och felas då intet annat än att skaffa dem finare trå och konstigare mönster till eftersyn. Några i Vadstena hafwa och företagit sig att knöppla silkesspetsar eller blonder». Kommercekollegium erhåller sedan uppmaning att på allt sätt uppmuntra knypplingen och särskilt av det finare slaget, varefter Berch slutar med orden: »Jag kan i öfrigt icke nogsamt undra, hwadan det kommer att en så nyttig hantering likwäl icke skall på *så lång tid den varit där i landsändan bekant*, hafwa hunnit smitta de nästliggande små städerna, hvilka behöfwa förbättring i sin näring, när det dock synes vara tämme-

⁹ Manufakturkontorets protokoll 1754.

lig god förtjänst, om ett barn på en dag kan förtjäna 12 à flere styfrar i arbetslön med knöpplande.»

Den 16 mars 1758 eller ungefär ett år efter denna relation, begärde Kommercekollegium redogörelse av hallrätten i Vadstena samt av magistraterna i Växiö och Söderköping om spetsknypplingen i dessa städer.¹⁰ Till kollegiets kännedom hade det kommit, att även i de två sistnämnda städerna bedrevs spetsknyppling. I fråga om dessa städer ser det alltså ut, som om den relaterade uppfattningen om vadstenaknypplingens ringa påverkan på grannstäderna ej skulle ha sitt berättigande. Då svaret från dessa städer ej kunnat återfinnas, äga vi ingen kännedom om arten och omfånget av spetstillverkningen därstädes. Hur brevet till Vadstena hallrätt emottogs, kan utläsas av hallrättens protokoll.¹¹ För att vinna säker kännedom om spetsknypplingen lät hallrätten uppkalla dem som i staden och i krigsmanshuset arbetade därmed. Den 2 maj infunno sig också omkring 30 personer, vilket antal dock endast var fjärdedelen av alla dem som borde infunnit sig. Bland dessa befunno sig även flera barn om endast 10 à 12 år. Flertalet hade knypplingen som en bisyssla, men den som »sitter stadigt vid dynan» hinner göra 4 alnar i veckan. Av minst sex olika sorter uppvisades prov till ett pris av 2 till 26 $\frac{2}{3}$ öre per aln. Då alla dessa prover bifogades berättelsen till kollegiet, vore det av största intresse att återfinna denna. I protokollet nämnas de som voro skickligast i spetsknyppling: stadsfiskalen Schenströms dotter, jungfru Magdalena Schenström, avlidne snickaren Lilljagreens dotter, avskedade besökaren Hults hustru, besökaren Utters dotter, en flicka om 10 år samt 12-åriga Stina Hasselgren. »Elljest berätta Sämskemakaren Daniel Strömbergs dotter Sara och Maria Lilliegreen, att de ej länge sedan förfärdigat Spetsar för fru friherrinnan Funk på Lindevad till ett pris av 3 à 16 öre Kmt. alnen.» Allmänt beklagade man sig över bristen på god knyppeltråd, varför trådtvinnaren Cattz och blekaren Deutza vid kammarduksfabriken tillfrågades därom. De lovade att tillse, att lämplig knyppeltråd alltid funnes tillhands. F. d. notarien Tranbom, som njöt nådebröd på hospitalet och tidvis »för dess huvudsvaghets skull måste hållas fängslad», uppvisade även knyppeltråd, vilken han själv spunnit, tvinnat och blekt.

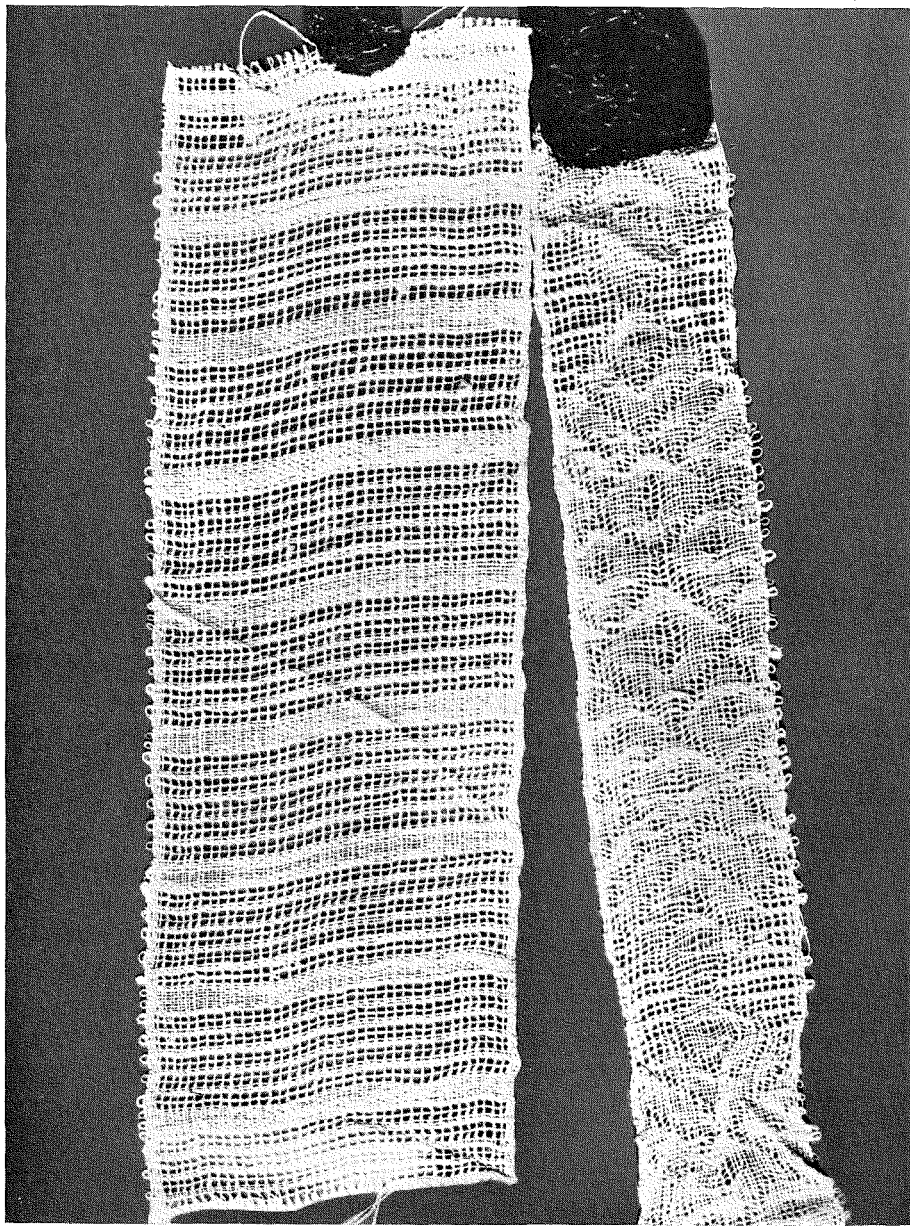
Ett flertal försök att höja tillverkningen av finare spetsar i Vadstena gjordes under 1750-talet med växlande framgång av Kommercekollegium och Manufakturkontoret. I december 1754 ankom en spetsknypplerska Anna Maria Cogelin, vilken efter några år avvek från staden, sedan hon blott satt sig i skuld.¹² 1757 skickades en tysk spetsknypplerska till Vadste-

¹⁰ Kommercekollegii registratur 1758.

¹¹ Vadstena hallrätts protokoll 1758.

¹² Vadstena hallrätts protokoll 1754.

Fig. 1. Prover på vävd spets, bifogade M. Sernés ansökan 1766.

na. Hon installerades i en lokal tillhörig kammarduksfabriken, men undervisningen tyckes ej ha kommit ordentligt i gång. 1758 omtalas, att hon ännu ej hunnit informera någon lärjunge i den tyska spetsknypplingen,

»på grund av dagarnas korthet»; hon hade 1759 ännu ej hunnit uppvisa något prov på sin konst för hallrätten¹⁴ och torde överhuvudtaget ej ha utträttat något för spetsknypplingen.

Mer än tio år dröjde det, innan man sökte grunda en ny spetsknypplingsskola i Vadstena. Bland de många fabriker och verkstäder, som med växlande lycka drevos vid Drottningholms slott och det närbelägna Canton under det svenska kungaparets höga beskydd, fanns även en spetsknypplingsfabrik. Till förestånderska för denna inkallades i början på 1760-talet en spetsknypplerska Maria Johanna Persing från Brabant. Hon ledde tillverkningen, till dess fabriken år 1771 nedlades. Hon ansökte då hos K. Maj:t att få grunda en spetsknypplingsskola i Stockholm men erhöll till svar, att en sådan skulle bättre lämpa sig i Vadstena. Först efter fem år fick hon befallning att begiva sig till Vadstena. Huruvida K. Maj:ts beslut gått i verkställighet är ovisst, alldenstund hon 1778 vägrade att resa dit. Samma år inkom en spetsknypplerska Calliot bördig från Bryssel med en utförligt motiverad anhållan att få grunda en spetsknypplingsskola i Stockholm efter mönster av en i Hamburg befintlig skola. Hon förefaller även haft något att göra med spetsknypplingen i Blekinge, då hon nämner detta landskap i sin ansökan. Denna avslogs under hänvisning till Persings likaledes förvägrade supplik från 1772. De olika akter som äro bifogade dessa ansökningar samt Kommercekollegii motiveringar i de olika fallen äro av stort intresse. Här skall endast i förbigående citeras kollegiets uttalande 1773, »at fina spetsknöpplingen, som å utländska orter förnämligast idkas i kloster mera för nöje och tidsfördriv än vinst av de der på publike kostnad warande personer, är en sådan slögd, att den såsom näring icke kan herstädes komma i stånd, emedan det vore omöjligt för den, som endast deraf skulle sig nära, at sälja tillverkningen för lika pris, som utländske fina spetsar, hwadan någon allmän nytta av Persings åtgärd uti denna delen ej kunde förmodas. Men den gröfre och medelfina spetsknypplingen tror Kollegium däremot kunna här i Riket egentligen befordras, dock icke annerstädes med fullkomlig nytta än i Vadstena stad, vars invånare ännu finnas äga en särdeles böjelse för denna slögd, hwilken ibland dem allt ifrån klostertiden bibehållits.»¹⁵

Någon ytterligare åtgärd från offentligt håll i syfte att stödja vadstenaknypplingen synes ej ha vidtagits. Att spetsknypplingen trots detta levde kvar i ganska stor omfattning, visar det omnämmande den får i landshövdingens berättelser till K. Maj:t under 1800-talets första hälft. Där kan man följa dess historia ända fram till 1855, varefter den utan avbrott fullföljdes i den aktuella spetsknypplingen.

¹³ Vadstena hallrätts berättelse till Kommercekollegiet 1758 och 1758.

¹⁴ Manufakturkontorets protokoll 1760.

¹⁵ Kommercekollegii skrivelser till K. Maj:t 1773 och 1777.

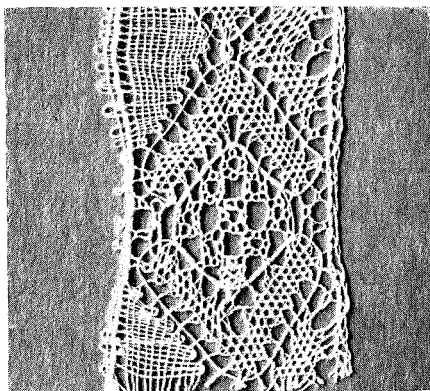

Fig. 2. Prov på knypplad spets, bifogat Chr. Berchs berättelse 1757.

År 1828 omtalas, hur »den från klostertiden bibehållna konsten att knyppla spetsar kan räknas till en icke obetydlig binäring». Åtta år senare nämnes, hur några äldre fruntimmer i staden tagit tillverknings- och försäljningsorganisationen om hand, men det klagas över att avsättningen försvåras av det överflöd på sämre tyska spetsar, som handlandena i städerna försälja. Knypplingen var 1837 dock så pass betydande, att knyppeltråd såldes för 5000 riksdaler. Då hade också konsten spritt sig till några socknar öster om staden. Man klagade 1842 över att spetsknypplingen avtagit så starkt på grund av konkurrensen med utländska tillverkningar, att man befarade, att konsten skulle dö ut med nästa generation. Man hade nu övergått till engelskt bomullsgarn från det dyrbarare holländska linne-garnet. Inte förrän 1855 talas om en kraftig uppgång för spetsknypplingen, som orsakats av en ökad efterfrågan på spetsar.

De i Vadstena knypplade spetsarna skilja sig i två grupper, en grövre och en finare. Den förra tycks mera allmänt tillverkats, och ett prov på denna medföljer också den berättelse som Berch insände 1757, fig. 2. Dessutom talas ofta om andra knypplade saker. Inför hallrätten uppvisade linmästaren Jonas Lundström följande prov på av hans hustru knypplade arbeten: »en av silke knöpplad whit kappa med röda blommor och några par hwita engageanter och en swart hufwa, så ock mansmangetter och spetsar av fin hollands tråd».¹⁶

Hela denna knypplingskonst i Vadstena måste betraktas som helt skild från kammarduksfabriken, och den har idkats i staden långt före fabriken grundläggning. En annan tillverkning, som däremot har ett intimt samband med fabriken, äro de s. k. vävda spetsarna.

Redan tre år efter kammarduksfabriken grundläggning inkallades från Holland spetsvävaren Matheus Serné, som omhändertog tillverkningen

¹⁶ Vadstena hallrätts protokoll 1769.

av vävda spetsar. Denna ökades stadigt, och 1765 voro fyra spetsstolar i gång och tillverkningen för året belöpte sig till närmare 2000 alnar. Serné drev 1766 denna rörelse för egen räkning samtidigt med en liten tillverkning av vävskedar. Han sysselsatte nu ett tiotal arbetare och tillverkningen hade stigit till 14000 alnar. Samma år klagade han över att överflödsförordningen, som just då utfärdats, hade medfört, att man ej vågade köpa av honom de breda vävkanterna eller Danzigerspetsarna som de kallades. Han bifogade några prov på sin tillverkning, fig. 1, och riksdagen beviljade ett undantag för honom.¹⁷ Omkring 1770 måste han emellertid av penningbrist nedlägga sin verksamhet. Samtidigt hade de knypplade spetsarna vunnit ökad användning: 1770 hade den knypplade tillverkningen uppnått ett värde av nära 2500 daler silvermynt.¹⁸

Sin största avsättning har spetstillverkningen haft på marknader och genom knallarna. Än en gång kan den Berchska berättelsen citeras: »Spetshandelen i Wadstena har ock sin besynnerliga egenskap, ty utom hwad stadens egna handlande kunna uppköpa, infinna sig äfwen de så kallade Skåll-westgöthar eller knallare, hwilka upphandla spets till icke mindre summa än 3000 D: r kopp: mt årligen hwardera, dem de sedan med sin goda winning utprångla på landsbygden. Och ehuru denna handeln synes oloflig torde det dock vara betänkeligt att inskränka densamma, såsom hwarigenom de fattiga knöplerskor skulle komma att lida i sin afsättning samt ock bondfolket i riket, som mäst nyttjar desse spetsar, skulle därpå stanna i brist, så länge inga andra utvägar äro påtänkta at facilitera spetshandelen.» Ingegärd Vallin framhåller i en uppsats om västgötaknallarna, hur man inom många olika tekniker i vår textila allmogekonst kan spåra inflytanden från västgötahandeln.¹⁹ För spetsarnas del är det tydligt, att vi här kunna finna orsaken till den så ofta påpekade likheten mellan vadstenaspetsen och många av våra allmogespetsar.

Att spetsknypplingen i Vadstena är äldre än den där 1754 anlagda kamarduksfabriken är säkert. Frågan om tidpunkten för dess uppkomst är däremot ännu icke löst. En nära till hands liggande möjlighet är att se dess begynnelse i det på 1600-talets mitt grundade krigsmanshuset, där utom »förlamade» soldater även deras änkor och minderåriga barn intogos. För dessa skulle knypplingen av spetsar säkerligen ha varit en lämplig sysselsättning. Det talas också många gånger, tidigast 1757, om hur man på krigsmanshuset var sysselsatt med knyppling. Uppkomsten av den säkerligen osanna traditionen om klosterknypplingen, skulle då kunna förstås: krigsmanshuset anlades i Birgittas gamla kloster.

¹⁷ Utskottshandlingar 1765—1766, n:r 689, s. 139.

¹⁸ Vadstena hallrätts berättelse till Kommercekollegium.

¹⁹ I. Vallin, Västgötaknallar och västgötatyper, i Nordiska Museets årsbok 1935.

Några gustavianska teckningar

Av Uno Willers

I den samling av brev, autografer och teckningar, som greve Ulric Wilhelm Gyldenstolpe vid sin död 1863 lämnade efter sig¹, finnes bl. a. en del gustavianska teckningar, vilka icke äro utan intresse. Bland dessa märkas särskilt sex bläckteckningar och ett tiotal blyertsteckningar av C. A. Ehrensvärd. Ingen är signerad, men på en del finnas på baksidan anteckningar med en senare tids handstil om konstnären och på ett par även antydningar om motivet. En sakkunnig granskning har även kunnat fastslå, att Ehrensvärd är mästaren. Av bläckteckningarna äro två ytterst svårdefinierbara mytologiska motiv, under det de tre övriga äro gustavianska ögonblicksbilder, delvis på Ehrensvärds kända karikerande manér.

Om teckningarna proveniens kan ingen tvekan råda. Ulric Wilhelm Gyldenstolpe har med all säkerhet fått dem i arv från sin farfar, Nils Filip Gyldenstolpe, Ehrensvärds förtrogne vän.² Denne var som bekant vice guvernör och senare guvernör för Gustav IV Adolf tiden 1789—1794. En av dessa bläckteckningar anknyter just till detta guvernörskap, om ock indirekt, fig 1. På dess baksida finnes en blyertsanteckning om att den skulle härstamma från 1786. Teckningen visar tydligen Ehrensvärd vid sitt ritbräde avporträtterande den unge kronprinsen, vilken — om man får sätta tro till anteckningen — skulle vara i åttaårsåldern, något som ju verkar riktigt. Bakom Gustav Adolf ses hans informator sedan november 1784, Nils von Rosenstein.³ I bakgrunden till vänster skymtar Sergels huvud. Utsikten genom fönstret tyckes tyda på att platsen skulle vara Stockholms slott; portalen till höger har rätt stor likhet med den

¹ Se om denna samling U. Willers, En skissbok från stormaktstiden, i Rig 1933, s. 186 ff.

² Jfr bl. a. Gunhild Berghs edition av Ehrensvärds brev I, Stockholm 1917, s. 179 och s. 270 samt K. Warburg, Karl August Ehrensvärd, Göteborg 1893, passim.

³ Teckningen bör studeras i samband med vissa partier av Ehrensvärds brev till P. N. Gedda, i vilken man får flera belägg för det varma intresse, varmed Ehrensvärd följde Gustaf Adolfs uppfostran. — Se Bergh, a. a., s. 25, s. 31 och s. 91.

Fig. 1. Sergel, Rosenstein, Ehrensvärd och Gustaf IV Adolf. Teckning av C. A. Ehrensvärd.

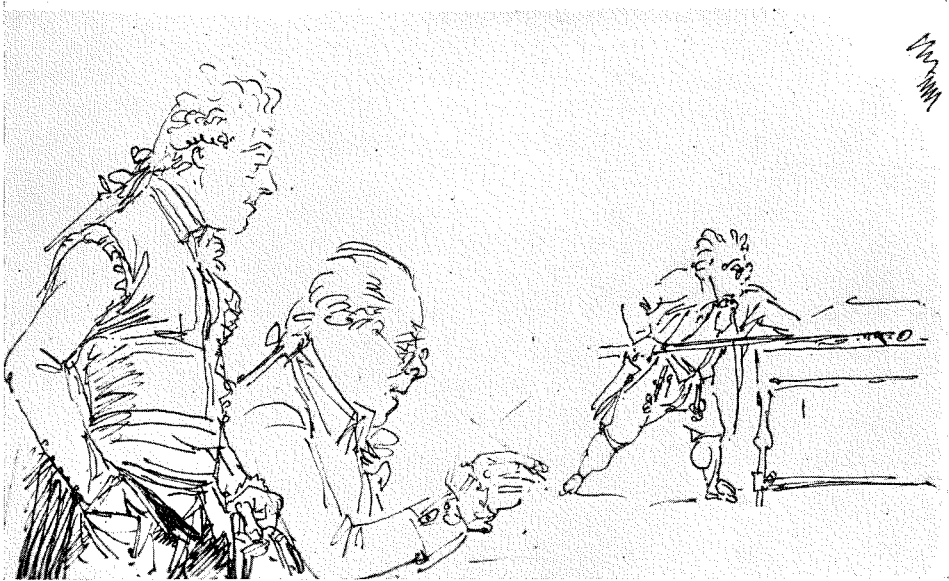

Fig. 2. Biljardspelet. Teckning av C. A. Ehrensvärd.

Fig. 3. »Ehrensward och Sergel dansa.» Teckning av C. A. Ehrensward.

Fig. 4. Draken. Teckning av C. A. Ehrensward.

mot slottet vettande gårdsportalen av det oxenstiernska palatset. Det kan f. ö. nämnas, att Ehrensvärd detta år var i Stockholm och representerade sin ätt under riksdagen.⁴

Fig. 2 framställer ett biljardspel med Ehrensvärd vid protokollet. Fig. 3 bär på baksidan anteckningen: »C. A. Ehrensvärd och Sergel dansa». Det porträtt, som man här får av Sergel, är typiskt och för onekligen en del av hans egna karikerande självporträtt i tankarna. I teckningens högra nedre hörn skymta konturerna av Stockholms slott, under det väl orden »Komm till Edby» hänföra sig till byggnaden till vänster. Vilket Edby, som här åsyftas, är svårt att säga, i synnerhet som såväl Edby som Edeby förekommer som namn på en och samma plats.

I Nationalmuseums samling av Ehrensvärdsteckningar finnes en bläckteckning, som i huvudsak överensstämmer med här ifrågavarande teckning men är mindre noggrant utförd och måhända utgör ett första utkast. Även här ser man slottskonturerna och byggnaden till vänster, under det underskriften här i stället är »Komm till Er vän».⁵

Den sista av de teckningar av *Ehrensvärd*, som här återgivas, fig. 4, tyckes onekligen äga allegorisk innebörd. Den föreställer en man, som under det han som bäst ute på fältet med en lie mejar manshögt gräs, bakifrån angripes av en väldig drake. Teckningen är daterad den 4 februari 1789, alltså mitt under de upprörda riksdagsförhandlingarna i Gävle, vid vilka Ehrensvärd var närvarande. Av hans dagboksanteckningar framgår, att han just den 4 februari deltog i ridderskapets förhandlingar.⁶ Vid dessa kom en mycket kraftig förbittring till uttryck mot de många smådeskrifter och broschyrer, i vilka adeln och krigsbefälet från Finland angripits för otrohet och landsförräderi under det sista kriget. Ehrensvärds skildring i de omnämnda dagboksanteckningarna av adelns behandling dessa dagar är hållen i en så upprörd ton, att man mycket väl kan tänka sig, att han i bild allegoriskt framställt det med drakens lömska anfall på den idoge lantmannen mitt i hans arbete.

Av de övriga teckningarna återgives här blott en blyertskarikatyr av Gustav IV Adolf, vilken finnes i ena hörnet av ett utskrivet skissboksblad i den gyldenstolpeska samlingen, fig. 5. Konungens här återgivna profil bör jämföras med en chargerad pennteckning av Sergel i ett brev till Per Tham den 27 juni 1805, föreställande Sergel modellerande Gustav IV Adolfs byst.⁷ Den här återgivna bilden har tidigare ansetts härröra sig

⁴ Jfr Warburg, a. a., s. 184.

⁵ Nationalmuseums teckningar av Ehrensvärd, C. A: nr 6.

⁶ Warburg, a. a., s. 211 ff.

⁷ Återgiven i Göthe, Johan Tobias Sergel, Sthlm 1898, s. 218.

även den från Ehrensvärd, men så torde dock ej vara fallet. Dels kan den knappast stamma från ett så tidigt stadium som senast 1800 — Ehrensvärds dödsår — och dels avvika andra teckningar på samma blad alltför mycket från Ehrensvärds stil.

Fig. 5. Karikatyr av Gustav IV Adolf.

Porslin med svenskt vapen i Genève's museum

Av Reinhold Odencrants

I tidskriften *Genava* 1931¹ beskrivas tvenne koppar i Musée d'Art et d'Histoire i Genève, som av allt att döma en gång haft en svensk ägare. Ett omnämmande är här berättigat, då den schweiziske författaren, Hery Deonna, begått några misstag vid sitt försök att bestämma kopparnas ursprung, varför de i museets ackvisition synas ha blivit upptagna med felaktig beskrivning.

Kopparna sägas vara utgångna från porslinsfabriken i Nyon, vilken verkade under åren 1781—1813, och både form och dekoration äro helt tidstypiska. En attribution till deras ursprungliga ägare eller beställare med ledning av i dekorationen ingående monogram och vapen är i själva verket icke svår att utföra.

Den enklare koppen, fig. 1, har en silhuett av en herre, och dess fat bär ett monogram G W, medan kanten har blomrankor. Den andra koppen, fig. 2, har mitt fram samma silhuett som den första. På ena sidan är ett monogram under en krona, samma GW som nyssnämnda fat. Andra sidan har en oval vapensköld, liggande över den svenska Svärdsordens storkors, omgiven av dess kedja och med stjärnan hängande under, sålunda efter det för t. ex. sigill vanliga schemat. Utefter koppens rand ligger samma ordens kedja.

Dessa den svenska ordens insignier har Deonna riktigt identifierat, men då han sedan tyder monogrammet GW såsom syftande på Gustaf Wasa, vilken 1522 skulle hava stiftat orden, så har han kommit ifrån det rätta spåret. En lösning av monogrammet i sådan riktning torde vara alldeles otänkbar, då det väl i stället bör uppfattas såsom syftande på en viss person, som varit ägare eller beställare av föremålet i fråga.

Monogram och vapen ha var sin krona, ungefär lik den i Sverige vanliga adliga men dock med kulor, vilka giva den en viss likhet med den friherrliga. Denna krona har Deonna funnit vara för de skandinaviska länderna karakteristisk.

Vad som dock är av största betydelse är vapnet: på porslinets vita botten en svart mur med tre tinnar, d. v. s. de många ättegrenarna Wrangels

¹ Bulletin du Musée d'Art et d'Histoire de Genève, IX, 1931, s. 265. Jfr ibidem X, 1932, s. 8.

Fig. 1. Kopp med fat av porslin, från Nyon. Musée d'Art et d'Histoire, Genève.

gemensamma sköldemärke. Av Deonna har detta vapen uppfattats såsom den danska ätten Reventlows, som dock har en röd mur sträckande sig över hela sköldens bredd. Författaren anmärker visserligen, att färgerna icke äro de rätta, men även i själva teckningen är en skillnad, som undgått honom, tydligen beroende på bristande jämförelsematerial i bilder. Från denna utgångspunkt har författaren sökt bestämma silhuetten såsom föreställande den danske statsmannen, greve Ditlev Reventlow (f. 1712, d. 1783), guvernör för kronprins Christian, sedermera Christian VII. Han framhåller hans förbindelser med prinsens lärare, schweizaren Emile Salomon François Reverdil, vilken var bördig just från Nyon (f. 1732, d. 1808). Denna kombination, som i och för sig är alldeles riktig, måste dock falla med den felaktiga bestämningen av vapnet. Reventlow, som hade en helt civil bana, torde f. ö. ha saknat anledning att använda Svärdsordens insignier på sina tillhörigheter.

Det är nu ganska enkelt att med ledning av det wrangeliska vapnet och monogrammet GW, vilka ju lätt kunna kombineras, söka nå fram till den person, på vilken hela decorationen syftar. Under den ifrågavarande tiden har endast en Wrangel med initialen G innehaft storkorset av Svärdsorden, generalen och landshövdingen, friherre Georg Gustaf Wrangel af Adinal (f. 1728, d. 1795), som erhöll denna utmärkelse 1772. Han har gjort sig mest känd som en av Gustaf III:s medhjälpare vid ordnandet av kronbrännerierna, vilken verksamhet förskaffade honom namnet »Brännvins-Wrangel». Efter flera gäckade förhoppningar om höga utmärkelser, serafimerorden, riksrådsvärdighet m. m., utnämndes han 1788 med bibehållande av sin post som landshövding i Hallands län till minister vid de italienska hoven med residens i Genua. Här kom han att under en

Fig. 2. Kopp av porslin, från Nyon. Musée d'Art et d'Histoire, Genève.

tid, efter det han 1792 fallit i onåd och fått avsked, spela en viss roll såsom förmedlare mellan svenska regeringen och den landsflyktige Adolf Fredrik Munch, bekant från sina affärer med falska s. k. Fahnehilmare, vilken träffade Wrangel i Pisa 1795.² Innan hans med anledning härav inledda korrespondens med svenska regeringen angående Munch hann föränleda några åtgärder, avled dock Wrangel i Livorno den 7 december 1795.

Efter hans död överraskades man i Sverige av meddelandet, att Wrangel 1793 övergått till katolska kyrkan och genom brev av den 28 febr. 1795 skänkt all sin egendom till en mot honom hjälpsam väninna, markisinnan Anna Pieri de Brignole-Sale (f. 1765, dödsår okänt). Svenske ministern i Turin och Florens Johan Claes Lagersvärd, som meddelade detta, uppgav, att markisinnan lockat Wrangel att övergå till en annan tro samt att lämna henne all sin egendom. Inberäknat alla presenter sedan 1790 uppskattades denna egendom till ett värde av 25.000 riksdaler. Lagersvärd hade i uppdrag att föra en process mot markisinnan, vilken emellertid hoppades kunna köpa sig en förmånlig utgång.

Huru denna process slutat är väl icke känt, men i varje fall torde det icke vara osannolikt, att åtskilligt av Wrangels lösegendom stannat kvar i Italien och så småningom kommit ut i handel, i synnerhet som hans affärer icke synas ha varit lysande. Att de båda kopparna hamnat i museum i Genève är sålunda icke oförklarligt. Med kännedom om de höga tankar Wrangel hyste om sig själv finner man det helt naturligt, att han låtit göra en eller flera pjäser med sitt porträtt, vapen och monogram. Detta var ju även tidens sed, ej minst då det gällde presenter.³

Mest sannolikt är sålunda, att kopparna blivit beställda av den svenske ministern G. G. Wrangel såsom presenter till någon, som borde begåvas med dylika. Tiden för deras tillverkning blir då något av åren 1788—92, icke 1781—83, såsom H. Deonna antagit.

² T. Westin, Från frih. Georg Gustaf Wrangels sista dagar, i Historisk tidskrift 1903, s. 72.

³ X. Hofman, Das Porzellan der europäischen Manufaktur im XVIII. Jahrhundert, 1932, s. 463 f.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E N

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1934.

Föreningens styrelse har under 1934 — föreningens sjuttonde arbetsår — sökt på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Vid sammanträde å Hotell Gillet måndagen den 12 februari höll skriftställare Gustaf Näsström föredrag om »Museerna och livet». Efter föredraget följde en längre diskussion. Referat i Rtg 1934, s. 56.

Årets andra sammanträde hölls å Kungl. Vattenfallstyrelsen den 16 april, varvid stadgeenliga ärenden behandlades. De styrelseledamöter, som voro i tur att avgå, omvaldes med undantag av docent W. Liungman, som undanbett sig omval. Till hans efterträdare som föreningens sekreterare utsågs förste amanuensen Sigfrid Svensson. Till nya styrelseledamöter valdes professor H. Geijer och docent S. Kraft och som revisorer utsågos fil. dr. K. E. Sahlström och kanslichef A. Edström samt som deras suppleanter lektor H. Jungner och kassör A. Stålhane.

Tillsammans med Föreningen Tekniska museet anordnade föreningen den 9 september en utfärd till östra Uppland, varvid några av Roslagens märkligare kulturminnesmärken besöktes. Referat i Rtg 1934, s. 167 f.

Sista sammanträdet för året hölls på Skansens Högloft lördagen den 3 november, då professor Gabriel Nikander föreläste över »Empirstaden i Finland». Senare vid sammanträdet förevisade amanuens Erik Andréén ljusbilder belysande »Empiren i svenska småstäder». Referat i Rtg 1934, s. 227 f.

Styrelsen har sammanträtt den 27 februari, den 16 april och den 9 november. Utom av de självskrivna ledamöterna har föreningens arbetsutskott under året bestått av professor Sigurd Erixon och t. f. antikvarien K. A. Gustawsson.

Rtg har under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften med sammanlagt 228 sidor.

Föreningens styrelse uttalar sitt värdsamma tack till konsul Carl E. Ekman, Visby, som bekostat klichéerna till uppsatsen om Gotlands folkliga gotik, till amanuensen Ernst Manker för bidrag till tryckningskostnader och skattmästaren direktör Sten Westerberg för gåva, som kraftigt

främjat föreningens verksamhet. Till föreningens garantier, professor Oscar Almgren, häradshövding K. Dahlberg, bankdirektör Axel Ferb, direktör L. E. Larsson, generaldirektör Gösta Malm, disponent Carl Sahlin, löjtnant Nils Sandberg och direktör N. Wendel riktar styrelsen också ett varmt tack.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag av 800 kronor för utgivandet av Rig.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1934.

Kassabehållning	43: 16
Fordran på diverse personer	291: 15
Förlust år 1933 balanserad	496: 70
Rig 63.000 ex.	1.426: —
	Kronor 2.257: 01

Skulder den 1 januari 1934.

Ledamöter, stödjande	1: —
» ständiga	1.425: —
Diverse personer	787: 85
Enligt dagboken	43: 16
	Kronor 2.257: 01

VINST OCH FÖRLUST KONTO.

Inkomster.

Medlemsavgifter, årliga	4.180: —
» årliga fam.	42: —
» ständiga	310: —
» garanterade och korporativa	450: —
Rigs försäljning	1.144: 15
Annonser	378: 70
Räntor	7: 95
Statsbidrag	800: —
Bidrag till tryckningskostnad	152: —
» » »	287: 96
Gåva	500: —
Förlust balanserad	211: 59
	Kronor 8.464: 35

Utgifter:

Trycknings- och klichékostnader	4.689: 69	
Författararvoden	814: —	
Redaktörsarvode och redaktionsexpenser	1.000: —	
Provision	45: 50	
Sekreterarens arvode	150: —	
Omkostnader	708: 86	
Porto	504: 60	
Bet. förlust från 1933 balanserad	496: 70	
Avskriven fordran från 1933 balanserad	55: —	551: 70
		<u>Kronor 8.464: 35</u>

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31 december 1934.

Kassabehållning	181: 57	
Diverse personer	50: —	
Förlust 1934, balanserad	211: 59	
Rig 63.500 ex.	1.736: —	
		<u>Kronor 2.179: 16</u>

Skulder den 31 december 1934.

Ledamöter, stödjande	1: —	
» ständiga	1.735: —	
Enligt dagboken	43: 16	
Diverse personer	400: —	
		<u>Kronor 2.179: 16</u>

Gösta Malm.

Sigfrid Svensson.

Sten Westerberg.

Revisionsberättelse.

Undertecknade, utsedda att granska räkenskaperna för Föreningen för svensk kulturhistoria för räkenskapsåret 1934, få härmed avgiva följande berättelse:

Föreningens räkenskaper äro förda med ordning och reda och samtliga utgifter vederbörligen verifierade.

Föreningen ställning den 31 december 1934 framgår av styrelsens förvaltningsberättelse, och vitsorda revisorerna, att de i densamma intagna Vinst- och förlust- samt balansräkningarna överensstämma med bokföringen.

Då granskningen icke givit anledning till någon anmärkning, få vi således tillstyrka, att full och tacksam ansvarsfrihet beviljas styrelsen för den tid revisionen omfattar.

Stockholm den 16 april 1935.

K. E. Sahlström.

Axel Edström.

Föreningssammanträde.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt andra ordinarie vårsammanträde den 16 april å Skansens Nyloft, varvid styrelsen beviljades ansvarsfrihet för föregående verksamhetsår. De styrelseledamöter, som voro i tur att avgå, omvaldes liksom föregående års revisorer. Till hedersledamöter i föreningen valdes med acklamation fil. d:r S. Ambrosiani och fil. d:r N. E. Hammarstedt.

Härefter höll föreningens vice ordförande professor Martin Olsson ett föredrag om *Det medeltida Kalmar slott*, varvid föredragshållaren i ord och bild lämnade en förhandsredogörelse för de omfattande byggnadshistoriska undersökningar han bedrivit i Kalmar. Den märkliga Vasaborgen med sin utpräglade renässanskaraktär visar sig till stora delar bestå av en medeltida anläggning från omkring år 1300. Det har, som föredragshållaren visade med ett rikt bildmaterial, varit möjligt att i ritningar kunna rekonstruera denna unggötiska borg. Icke blott de yttre konturerna av anläggningen — med fyra hörntorn och två porttorn — ha identifierats, utan man har även i viss mån kunnat få besked om rumsdispositionen liksom också om vissa fortifikatoriska detaljanordningar. Vid undersökningarna ha även påträffats rester av en äldre kastal från tidig medeltid.

Efter supén förevisades några av Nordiska museets filmer av gamla tiders arbetsliv: »Julita tegelbruk», »Gelbgjuteri i Gustav», »Havreskörd i Floda», »Slagtröskning».